

UDK 323.15(497.15)"1918/1941"
338.1(497.15)"1918/1941"

DOI <https://doi.org/10.31212/manjine.2023.25.ome.63-118>

Enes S. Omerović*

EKONOMSKO-SOCIJALNA STRUKTURA
MANJINSKOG STANOVNIŠTVA
U BOSNI I HERCEGOVINI (1918–1941)*

Apstrakt: U članku se analizom dostupnih statističkih materijala, izvorne građe i literature nastoji rekonstruirati ekonomsko-socijalna struktura manjinskog stanovništva, te njihovo učešće u privrednom životu na prostoru Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata.

Ključne riječi: Kraljevina SHS/Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, nacionalne manjine, ekonomsko-socijalna struktura

Specifičan bosanskohercegovački demografski mozaik, koji se danas najčešće ističe u kontekstu bogatstva različitosti „svetog konstitutivnog trojstva“, činilo je i stanovništvo koje se etničkim porijeklom, jezikom, vjerom, kulturom i tradici-

---

* Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
enesomerovic1976@gmail.com

* Članak je rezultat istraživanja provedenih u okviru individualnog projekta *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, koji je realiziran u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu od 2013. do 2017. godine, a rezultirao je objavljivanjem istoimene monografije 2019. godine.

jom razlikovalo od većinskog stanovništva. Riječ je o malo-brojnomo i teritorijalno rasutom, te etnički, vjerski i socijalno heterogenom stanovništvu koje su državne strukture često držale na margini društva. Statistike govore da je 1921. godine u Bosni i Hercegovini živjelo oko 3%, a 1931. godine oko 2,6% Jevreja, Roma, Nijemaca, Poljaka, Rusina/Ukrajnaca, Čeha, Mađara, Italijana, Rusa, Rumuna, Slovaka, Albanaca, Turaka i drugih, odnosno stanovništva koje možemo smatrati nacionalnim manjinama. Iako nisu predstavljali odlučujući faktor u bosanskohercegovačkom društvu, te su zajednice ipak uspijevale prevazići spomenuta ograničenja, te ostaviti vidljivog traga u privrednom životu Bosne i Hercegovine, bar na lokalnom nivou.

U ovom radu namjeravamo analizirati i rekonstruirati ekonomsko-socijalnu strukturu manjinskog stanovništva i njihovo učesće u privrednom životu Bosne i Hercegovine, a to je posebno važno jer su socijalna struktura i ekonomska (ne)moć svake od manjinskih zajednica predstavljale temelj na koji su se naslanjale (ili su se mogle naslanjati) i iz kojeg su proizlazile aktivnosti na političkom i posebno na kulturnom polju.

Nažalost, već na samom početku istraživačkog rada suočili smo se s velikim problemima po pitanju građe koja je neophodna za rekonstrukciju teme iz naslova rada. Statističke materijale o ekonomskom životu u Bosni i Hercegovini tokom međuratnog perioda karakteriziraju nekompletnost, nepouzdanost i slaba iskoristljivost,¹ a taj je problem posebno izražen kod analize socijalne i ekonom-

---

1 Kemal Hrelja, *Privreda Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata*, (Sarajevo: s.n., 1974), 1–2.

ske strukture manjinskog stanovništva i njihovog učešća u privrednom životu.² Ni statistički materijali nastali popisima stanovništva 1921. i 1931. godine ne nude bolju sliku, a povremene administrativno-teritorijalne promjene dodatno otežavaju njihovo korištenje.³

Uvid u socijalnu strukturu kompletnog stanovništva Bosne i Hercegovine možemo ostvariti samo na osnovu podataka o glavnom zanimanju (najčešće izdiferencirani samo na 5 glavnih grupa, a nekada samo na agrarno i neagrarno stanovništvo) i pismenosti. Iz njih je jasno da je i jugoslavensko i bosanskohercegovačko međuratno društvo i dalje bilo dominantno agrarno, te da su promjene u strukturi stanovništva bile minimalne i spore. O tome govore podaci da je 1921. godine u Kraljevini SHS živjelo 78,87% stanovništva koje je osnovne prihode stjecalo u primarnom sektoru (poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo), a deset godina kasnije udio agrarnog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji pao je na 76,58%. Ostatak jugoslavenskog stanovništva prihode je stjecao u industriji i zanatima (9,91% u 1921, a 11,00% u 1931. godini), trgovini, kreditima i saobraćaju (4,35% u 1921, a 4,85% u 1931. godini), javnim službama, slobodnim zanimanjima i vojsci (3,80% u 1921, a 4,08% u 1931. godini), te drugim zanimanjima (3,07% u 1921. i 3,49% u 1931. godini).⁴

---

2 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 144. i dalje.

3 Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, (Sarajevo: Institut za historiju, 2019), 43–44.

4 Podaci se odnose na ukupno stanovništvo Kraljevine SHS/Jugoslavije, odnosno i na aktivno i na izdržavano stanovništvo. Naravno, razlike

U isto vrijeme udio agrarnog stanovništva u bosanskohercegovačkom društvu bio je još veći, te je sa gotovo 90% s početka austrougarske okupacije do 1931. godine spao na 83,39%.⁵

Bosna i Hercegovina			
Grana/klasa zanimanja	Broj i % stanovništva 1910.	Broj i % stanovništva 1921.	Broj i % stanovništva 1931.
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	1 652 778 (87,08%)	1 632 333 (86,37%)	1 937 546 (83,39%)
Industrija i zanati	104 777 (5,52%)	121 145 (6,41%)	166 246 (7,15%)
Trgovina, kredit i saobraćaj	55 201 (2,91%)	46 870 (2,43%)	94 806 (4,08%)
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	39 245 (2,07%)	35 341 (1,87%)	72 796 (3,13%)
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	46 043 (2,42%)	54 241 (2,87%)	52 161 (2,24%)
Ukupno	1 898 044 (100%)	1 889 929 (100%)	2 323 555 (100%)

između pojedinih dijelova jugoslavenske države, pa čak i unutar njenih historijskih pokrajina, bile su ogromne. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, (Sarajevo: Državna štamparija, 1940), VII.

- 5 Seka Brkljača, „Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914–1941“, *Prilozi* 35/2006, 91; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, (Sarajevo: Državna statistika, 1940). Budući da su podaci iz popisnih rezultata 1931. godine izneseni prema tadašnjim administrativno-teritorijalnim cjelinama (banovinama), bilo je neophodno prvo izdvojiti i sabrati podatke o bosanskohercegovačkim srezovima unutar svake od banovina, a zatim na osnovu tih podataka napraviti pregled za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Kada posmatramo rezultate iz 1931. godine prema banovinskim granicama, samo su bosanskohercegovački srezovi u sastavu Drinske banovine odgovarali jugoslaven-skom prosjeku procentualnog učešća agrarnog stanovništva sa 76,29%, zahvaljujući prije svega velikom broju neagrarnog stanovništva u gradu Sarajevu. S druge strane, udio agrarnog stanovništva u bosanskohercegovačkim srezovima na teritoriji drugih banovina bio je mnogo veći i od jugoslaven-skog i od bosanskohercegovačkog prosjeka – u bosanskohercegovačkim srezovima unutar Primorske banovine 86,29%, Zetske banovine 86,50% i Vrbaske banovine 88,01%.⁶

Navedeni statistički podaci omogućavaju nam da ostvarimo uvid u strukturu ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva prema klasama (glavnih) zanimanja, ali ne i u strukturu manjinskog stanovništva, jer ti podaci nisu kombinovani s podacima o maternjem jeziku (koji su projicirani na nacionalnu/etničku pripadnost) ili vjerskoj pripadnosti, pa su potpuno neupotrebljivi za utvrđivanje i praćenje ekonomsko-socijalne strukture nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Ovaj nedostatak možemo samo djelimično otkloniti koristeći druge izvore kako bismo došli bar do približnih podataka o broju agrarnog i neagrarnog stanovništva unutar manjinske populacije. Također, ne postoje ni statistički podaci o statusu manjinskog stanovništva unutar glavnih zanimanja – za agrarno stanovništvo nemamo statistike o tome koliko je bilo vla-

---

6 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, (Sarajevo. Državna statistika, 1940).

snika zemlje, zakupnika, kmetova ili nadničara, kao što ne postoje ni statistički podaci o veličini zemljišnih posjeda kojima su gazdovali pripadnici manjina. Za neagrarno manjinsko stanovništvo statističkih podataka je još manje.

Kao izlaz iz ove situacije, odnosno kao mali prozor u krhkoj građevini zvanoj *ekonomsko-socijalna struktura manjinskog stanovništva* mogu poslužiti podaci iz popisa stanovništva iz 1921. godine o broju gradskog i seoskog stanovništva na osnovu kojih možemo utvrditi približan udio urbanog i ruralnog stanovništva unutar manjinske populacije te da li je procentualni odnos i jednog i drugog, kako manjinske populacije u cjelini tako i pojedinih manjinskih skupina, drugačiji u odnosu na cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine. Naravno, jasno je da ovi procenti ne govore o agrarnom i neagrarnom stanovništvu jer nisu svi stanovnici gradova predstavljali neagrarno stanovništvo, niti je sve ruralno stanovništvo bilo agrarno, ali u slučaju manjina odstupanja od veze ruralno-agrarno i urbano-neagrarno bila su mnogo manja nego kod većinskog stanovništva.⁷ Tako prostim zbrajanjem stanovništva dolazimo do podatka da je 1921. godine u 66 bosansko-hercegovačkih gradskih općina živjelo 297.859 stanovnika

---

7 Iako je u brojnim bosanskohercegovačkim gradovima procenat agrarnog stanovništva bio značajan (u nekim i iznad 50%), broj manjinskog agrarnog stanovništva u gradovima bio je minimalan. Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Sarajevo: Oslobođenje Public, 1991), 36–38; Milan Balaban, „Češi v Bosně i Hercegovině 1878–1941“, Magisterská diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009, 33–34; Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66–3227–2342.

(15,76% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine). Među njima bilo je 25.990 pripadnika manjinskih zajednica prema maternjem jeziku i činili su 43,96% od ukupne manjinske populacije u Bosni i Hercegovini. Jasno je da je udio gradskog stanovništva u manjinskoj populaciji bio gotovo tri puta veći nego što je bio udio gradskog stanovništva u ukupnoj bosanskohercegovačkoj populaciji, čak i ako zanemarimo činjenicu da je 1921. godine dio Jevreja (uglavnom Sefarda) i Roma na popisu stanovništva izjavio da im je maternji jezik srpski ili hrvatski, čime su „statiistički utopljeni“ u većinsko stanovništvo.

Kada posmatramo pojedinačno svaku od nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, primjećujemo velike razlike u udjelu gradskog i seoskog stanovništva (prema popisu iz 1921. godine).⁸

Nacionalna manjina	Udio gradskog stanovništva	Udio seoskog stanovništva
Jevreji ⁹	11 537 (95,90%)	494 (4,10%)
Turci	221 (95,67%)	10 (4,33%)
Albanci	583 (93,13%)	43 (6,87%)
Rusi	2 317 (87,90%)	319 (12,10%)
Ostali ¹⁰	7 173 (87,66%)	1 010 (12,34%)

- 8 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.* (Sarajevo: Opšta državna statistika, 1932).
- 9 Broj Jevreja u ovoj tabeli naveden je prema rezultatima izjašnjavanja o vjeroispovijesti, dok se ostali podaci u tabeli odnose na rezultate prema maternjem jeziku.
- 10 Ne možemo sa sigurnošću znati koje su nacionalne manjine 1921. godine upisivane u rubriku *Ostali*, ali pretpostavljamo da je najveći dio pripadao Jevrejima sefardima (u popisu iz 1910. godine upisivani u rubriku *španjolski jezik*), a dijelom i Romima (u popisu iz 1910. godine upisivani u rubriku *ciganski jezik*). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.* (Sarajevo: Opšta držav-

Čehoslovaci (Česi)	4 302 (67,46%)	2 075 (32,54%)
Mađari	1 673 (64,92%)	904 (35,08%)
Nijemci	7 053 (42,82%)	9 418 (57,18%)
Italijani	655 (37,17%)	1 107 (62,83%)
Rumuni¹¹	207 (15,52%)	1 127 (84,48%)
Poljaci	1 315 (12,28%)	9 390 (87,72%)
Rusini/Ukrajinci	441 (5,41%)	7 705 (94,59%)

Nažalost, rezultati popisa stanovništva iz 1931. godine ne omogućavaju nam ni ovakav uvid u strukturu manjinskog stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima jer su podaci o maternjem jeziku dostupni samo do sreskog nivoa.

Ipak, i pored svih nedostataka u statističkim i drugim izvornim materijalima, moguće je djelimično rekonstruirati ekonomsko-socijalnu strukturu i prikazati kako i od čega su živjeli pripadnici manjinskih zajednica u gradskim (dominantno neagrarno stanovništvo) i seoskim (dominantno agrarno stanovništvo) sredinama u međuratnoj Bosni i Hercegovini, s tim da smo povremeno biti prisiljeni prelaziti formalno-pravne definicijske granice između sela i grada, te između agrarnog i neagrarnog stanovništva.

---

na statistika, 1932); *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912).

- 11 Veliki dio stanovništva koji je upisan u rubriku s rumunskim maternjim jezikom pripadao je drugim nacionalnim zajednicama (Kavrlasi, Rusini/Ukrajinci), pa ove rezultate o udjelu gradskog i seoskog stanovništva u „rumunskoj“ nacionalnoj manjini treba uzeti s velikom dozom opreza. Opširnije kod: Omerović, *Nacionalne manjine*, 83–85.

Ukoliko uzmemo u obzir da je pored 25.990 (43,96%) pripadnika manjina (prema maternjem jeziku) koji su živjeli u gradskim općinama bilo i nekoliko hiljada manjinaca naseljenih u industrijskim naseljima koja nisu nikada (npr. Zavidovići) ili su tek 30-ih godina XX stoljeća stekla status gradske općine (npr. Teslić), možemo reći da je gotovo polovina manjinskog stanovništva tokom međuratnog perioda predstavljala urbano stanovništvo. Pri tome, procentualno učešće manjina bilo je nešto veće u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova – Sarajevu (17,92%), Trebinju (17,76%, ali je ova situacija bila kratkotrajna i uzrokovana boravkom ruskih izbjeglica u tranzitu), Doboju (17,21%), Drvaru (14,65%), Bijeljini (14,61%), Derventi (13,58%), Tuzli (13,37%), Bosanskom Brodu (12,21%), Zenici (11,89%), Banjoj Luci (9,43%) itd.¹²

Kada posmatramo pojedinačne manjinske zajednice, kao dominantno urbane i neagrarne ističu se jevrejska (95,90%), ruska (87,90%), albanska (93,13%) i turska (95,67%), s tim da su Albanci i posebno Turci bili izuzetno malobrojni i teritorijalno rasuti, pa je teško opravdati i korištenje termina „zajednica“. Češka (67,46%) i mađarska (64,92%) manjinska zajednica bile su većinski urbane, dok je njemačka, iako brojnija od većine ostalih, statistički predstavljala pretežno ruralnu i agrarnu zajednicu (42,82% gradskog stanovništva). Pretežno ruralne i agrarne bile su italijanska (37,17% gradskog stanovništva), dok su dominantno ruralne i agrarne bile poljska (12,28%

---

12 Izračunao autor priloga na osnovu podataka objavljenih u: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.* (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1932).

gradskog stanovništva) i rusinska/ukrajinska (5,41% gradskog stanovništva) zajednica.¹³

Etničku šarolikost manjinskog stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima upotpunjavala je i njihova ekonomsko-socijalna heterogenost – radnici različitih profila, činovnici, trgovci, zanatlije, poduzetnici, inženjeri, ljekari, apotekari, profesori, učitelji, advokati itd. – i pored iseljavanja u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevstva SHS.¹⁴ U manjinskoj populaciji u gradovima, za razliku od većinskog domicilnog stanovništva, bilo je vrlo malo agrarnog stanovništva, a rijetkih primjera odstupanja od ovog pravila bilo je u Prijedoru, Banjoj Luci i Zavidovićima. Pripadnici nacionalnih manjina u gradskim zajednicama obično su predstavljali aktivne sudionike i pokretače privrednog i kulturnog života, ali osim pukog nabiranja zanimanja i grana privrede u kojima su radili manjinci trenutno ne možemo ponuditi mnogo više zbog nedostataka u statističkim materijalima.¹⁵ Ipak, postojeći fragmentarni podaci – pre-

---

13 Isto.

14 Opširnije vidjeti u: Enes S. Omerović „Odlazak kuferasa'. Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata“, *NACIJE I MIGRACIJE. Studije iz bosanskohercegovačke historiografije, Zbornik radova*, ur. Amir Duranović, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 69–121.

15 Statistički podaci ne sadrže podjele prema etničkoj pripadnosti ili maternjem jeziku, a povremeno iz podataka o vjeroispovijesti stječemo uvid samo u strukturu jevrejskog stanovništva, te na osnovu rubrike *Ostale vjeroispovijesti* djelimično o protestantima, grkokatolicima i drugim, ali kroz zajedničku rubriku koja nam ništa ne govori o ovim vjerskim skupinama, nego samo pomaže da konstatujemo kako je u pojedinim ekonomsko-socijalnim skupinama bilo

gledi zaposlenih u industrijskim preduzećima, zatim podaci o registriranim trgovačkim, ugostiteljskim, zanatskim i drugim radnjama u pojedinim mjestima, materijali o sekvestraciji i nacionalizaciji – mogu bar djelimično osvijetliti učešće manjinskog stanovništva u privrednom životu Bosne i Hercegovine.

Tako su u Derventi pripadnici manjina činili 13,58%, a samo Jevreji 3,29% stanovništva, ali su u lokalnoj privredi i javnom životu kroz određena zanimanja bili mnogo zastupljeniji. Od ukupno osamdeset (80) registriranih trgovačkih radnji u međuratnom periodu vlasnici 21 ili ¼ svih radnji bili su Jevreji, od 206 zanatlija u 36 različitih zanata 36 (17,47%) bili su manjinci, a procenat manjinaca bio je visok i u javnim službama i drugim zanimanjima – dva od šest derventskih advokata, devet od deset ljekara, dva od pet zubara i oba apotekara.¹⁶ Pripadnici manjina bili su tokom austrougarske uprave osnivači i vlasnici nekoliko industrijskih preduzeća u Derventi i okolini, ali su ona nakon 1918. godine promijenila vlasnike i došla u ruke domaćeg kapitala. Češki kapital ponovo ulazi u Tvornič-

---

i pripadnika nacionalnih manjina. Vrlo često se u statističkim i drugim izvornim materijalima podaci slažu prema podjeli na domaće i strano stanovništvo, ali ni ovi podaci nisu iskoristivi, jer je u masi stranog stanovništva bilo i onih kojima je maternji jezik bio srpski ili hrvatski (i slovenski), dok je u domaće stanovništvo ubrajano jevrejsko, romsko, ali i pripadnici drugih manjina koji su stekli bosanskohercegovačku zavičajnost, odnosno jugoslavensko državljanstvo.

- 16 Nedžmudin Alagić, *Derventa između dva svjetska rata*, (Sarajevo: Ured za rješavanje statusnih pitanja raseljenih osoba – prognanika i izbjeglica Općine Derventa, Odjeljenje ureda na području Sarajeva, Sarajevo, 2001), 57–70, 147–150.

cu „Ukrina“ 1929. godine, a od 1935. godine Čeh Alojzije Menčík postaje jedini vlasnik tvornice. Manjinskim kapitalom osnovana je i „Tvornica dječijih kolica, bicikla i tricikla“, a njen vlasnik Jozef Pesah bavio se i proizvodnjom alkoholnih pića.¹⁷

U industrijskom naselju Zavidovići, koje nije nikada formalno-pravno steklo status grada,¹⁸ iako su tokom austrougarskog perioda imali izuzetno mali procenat agrarnog stanovništva (svega 0,8%),¹⁹ učešće manjina u pri vrednom životu lokalne zajednice bilo je značajno. I pored toga što je znatan dio manjinaca zaposlenih u Zavidovićima napustio ovo mjesto u nekoliko talasa između 1912. i 1920. godine,²⁰ 1921. godine čak 22,90% stanovništva ovog industrijskog naselja činili su pripadnici manjina. Tokom međuratnog perioda tu još uvijek živi određeni broj sezonskih šumskih radnika, stručne radne snage koja je zaposlena u pogonima firmi *Eissler i Ortlieb*, te *Gregersen i sinovi*, ali i trgovaca, zanatlija i drugih. Statističkih podataka o broju pripadnika nacionalnih manjina među industrijskim radnicima, nažalost, nema, ali postoje podaci o broju stranih radnika. Tako je 1923. godine u dvije velike

---

17 Alagić, *Derventa između dva svjetska rata*, 66–67, 149–150.

18 O balansiraju Zavidovića između gradske i seoske sredine vidjeti kod: Seka Brkljača, „Uticao razvoja šumske privrede na urbanizaciju Zavidovića“, *Rijeka Krivaja kroz prošlost, Zbornik radova*, ur. Aida Ramić, (Sarajevo: Institut za istoriju/Udruženje za modernu historiju, 2016), 171–184.

19 Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 112.

20 Opširnije o tome u: Enes S. Omerović, „Stranci na Krivaji u prvoj polovini XX stoljeća“, *Rijeka Krivaja kroz prošlost, Zbornik radova*, ur. Aida Ramić, (Sarajevo: Institut za istoriju/Udruženje za modernu historiju, 2016), 127–170.

zavidovičke firme radio svega 161 stranac – 145 ili 5,28% u *Eissler i Ortliebu* (29 ili 49,15% činovnika, 46 ili 27,22% majstora i poslovođa i 70 ili 2,78% radnika) i samo 16 ili 1,08% u *Gregersen i sinovi* (2 ili 18,18% činovnika, 8 ili 29,62% majstora i poslovođa i 6 ili 0,41%).²¹ S druge strane, pripadnici nacionalnih manjina među zavidovićkim trgovcima, zanatlijama i ugostiteljima nisu masovno napustili ovo mjesto nakon 1918. godine, pa u međuratnom periodu i dalje imaju značajnu ulogu u lokalnoj privredi. U 1920. godini od 43 registrirane točioničarske radnje, kafane i hotela bilo ih je pet čiji su vlasnici ili zakupnici bili pripadnici manjina.²² Pripadnici manjina, posebno Jevreji, bili su mnogo brojniji kao trgovci, pa je 1930. godine u Zavidovićima od 43 trgovačke radnje 17 u vlasništvu Jevreja, 2 Nijemaca i 1 Mađara,²³ od 34 ugostiteljske radnje po jedna su bile u vlasništvu Jevreja i Nijemaca,²⁴ a od 46 zanatskih 5 je bilo u vlasništvu Jevreja i jedna Nijemaca.²⁵ Zbog obustave rada *Krivaje a. d.* (nekadašnja *Eissler i Ortlieb*) 1930–1937. godine i smanjenja broja radnika smanjio se i broj trgovačkih, ugostiteljskih i zanatskih radnji, ali manjinci i dalje drže gotovo polovinu trgovač-

21 Salkan Užičanin, „Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918–1929)“, (doktorska disertacija, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, 2014), 369.

22 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine-opći spisi (ZVBiH-opća), k. 200, 216/2/211.

23 Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju: društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. I tom (1463–1941)*, (Zavidovići: Općina Zavidovići, 1999), 276.

24 *Isto*, 280.

25 *Isto*, 282–283.

kih radnji, pa je 1938. godine u Zavidovićima radilo 27 trgovina, a među njima je bilo 12 jevrejskih i 1 u vlasništvu Mađara.²⁶

O učešću pripadnika nacionalnih manjina u privredi lokalnih zajednica govore slični podaci i iz drugih bosanskohercegovačkih gradova. Tako je npr. u Sarajevu 1934. godine od 368 trgovaca bilo 69 (19%) Jevreja. Jevreji su posebno bili zastupljeni među trgovcima staklom (4 od 6 ili 75%), galanterijskom robom (30 od 43 ili 70%), manufakturnom robom (86 od 160 ili 54%), knjigama (9 od 18 ili 50%), kožom (7 od 21 ili 33,33%), zlatom i srebrenom robom (7 od 21 ili 33,33%), građevinskim materijalom (11 od 36 ili 30%), alkoholnim pićima (7 od 35 ili 20%).²⁷ U Tuzli je od 1890. do 1918. godine registrirano ukupno 103 zanatske radnje, od kojih je 13 (12,62%) bilo u vlasništvu *ostalih*, a od 1919. do 1939. godine od registriranih 513 zanatskih radnji 57 njih (11,11%) držali su *ostali*.²⁸ I u jednom i u drugom slučaju procenat zanatlija u Tuzli bio je manji od procenta manjinskog stanovništva. U Tuzli (sa Lukavcem i Siminim Hanom) 1920. godine bilo je registrirano 59 točioničarskih, 6 maloprodajnih i 2 veleprodajne radnje, a među vlasnicima ili zakupnicima točioničarskih radnji petero su bili pripadnici manjina, a bilo je i onih sa državljanstvom Kraljevine SHS čija imena asociraju na

---

26 *Isto*, 277.

27 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 73.

28 Mehmed Omerdić, „Neke karakteristike zanatske privrede i trgovine“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga I. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941. godine*, ur. Zdravko Antonić, (Tuzla: Univerzal, 1979), 388.

manjinsko porijeklo.²⁹ Iste, 1920. godine u Jajcu je bilo registrirano 27 točioničarskih maloprodajnih i veleprodajnih radnji i hotela, te 61 kafana, a vlasnici ili zakupci pet radnji bili su pripadnici manjina.³⁰ U Zeničkom srezu 1920. godine bilo je registrirano 37 točioničarskih maloprodaja, zatim 2 veleprodaje pića i 32 kafane, a od toga bilo je 6 pripadnika manjina vlasnika ili zakupnika točioničarskih maloprodaja.³¹ U kotaru Kladanj 1920. godine od 34 registrovane radnje pripadnici manjina bili su vlasnici ili zakupci 2 radnje.³²

Urbane manjinske zajednice uglavnom nisu pokazivale interes za udruživanje u privredna društva preko kojih su mogli poboljšati vlastiti položaj. U gradovima se jedino jevrejska zajednica organizirala na zadružnoj osnovi, te nam je poznato djelovanje dviju jevrejskih kreditnih zadruga. Prva od njih – *Melaha* osnovana je 1923. godine u Sarajevu i predstavljala je prvu jevrejsku kreditnu zadrugu u Jugoslaviji. Njeni članovi bili su radnici, intelektualci, zanatlije, trgovci, a posebno važnim smatramo podatak da je *Melaha* tokom svog djelovanja uspijevala dio prihoda usmjeravati u humanitarne svrhe, pa su određena finansijska sredstva uplaćivana i najvećem i najpoznatijem jevrejskom udruženju *La Benevolenciji*. Druga sarajevska kreditna zadruga bila je *Geula (Spas)*, osnovana 1930. godine. Njene usluge koristile su zanatlije, sitni trgovci i radnici. I jedna i druga zadruga bile su otvorene i

---

29 ABiH, ZVBiH-opća, k. 200, 216/2/211.

30 ABiH, ZVBiH-opća, k. 200, 216/2/211.

31 ABiH, ZVBiH-opća, k. 200, 216/2/211.

32 ABiH, ZVBiH-opća, k. 200, 216/2/211.

prema nejevrejima, koji su činili više od 20% zadrugara. Obje zadruge radile su do 1941. godine.³³

Pored toga, u vlasništvu Jevreja bilo je i nekoliko banaka. *Bosanska depozitna banka* u Sarajevu primjer je manjinskog, ali ne istovremeno i stranog kapitala. Osnovano ju je nakon Prvog svjetskog rata nekoliko Jevreja i radila je isključivo s domaćim kapitalom, a izvjesno vrijeme bila je vlasnik i finansirala je Hemijsku tvornicu terpentina i kolafonija u Višegradu.³⁴ U Sarajevu su djelovale i banke J. i M. Saloma, zatim banka Izidora Sumbulovića, te bankovni zavodi (uglavnom mjenjačnice) vlasnika Saloma, Besarevića, Birnbauma, te Kreditna banka i štedionica u Sarajevu, osnovana još 1906. godine. U Tuzli je od 1918. godine radila *Židovska trgovačka i obrtna banka*, koju je 1923. godine preuzela *Bosanska trgovačka i industrijska banka*.³⁵ U periodu između dva svjetska rata i u Bijeljini je osnovana *Jevrejska banka* 1925. godine, ali je zbog jake konkurencije likvidirana već 1928. godine.³⁶

Pripadnici manjina sudjelovali su i u radu nekih strukovnih udruženja – godine 1929. u Upravni odbor Trgovačkog udruženja za grad Sarajevo izabrani su i Ernest Hiršl, Jakob Finci, Baruh Samokovlija i Mošo Elazar.³⁷

---

33 Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 74–75.

34 Užičanin, „Utjecaj industrijskog razvoja“, 136.

35 Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 77–78; Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 312–313.

36 Ibrahim Karabegović, „Osnovni podaci o Jevrejima Bijeljine od doseljavanja do 1941. godine“, *Sefarad* 92, *Zbornik radova*, ur. Muhamed Nezirović et al., (Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 85.

37 ABIH, VŽSO, k. 50, 8634–1929.

U kontekstu učešća manjina u privredi međuratne Bosne i Hercegovine neophodno je dotaknuti se i pitanja stranog kapitala. Nakon 1918. godine nova politička elita u novoformiranoj državi vidjela je odličnu priliku da iz jugoslavenske privrede potisne strance i strani kapital, te je s tim ciljem poduzeto niz mjera koje su često provođene i na vlastitu štetu. Protjerivanje dijela stranih kvalificiranih radnika, iako se oni nisu mogli adekvatno zamijeniti domaćim, te istiskivanje stranog kapitala, posebno iz industrijskih preduzeća, koje nije mogao zamijeniti domaći kapital, u konačnici je donijelo više štete nego koristi. Procesom sekvestracije i nacionalizacije trebao je strani kapital, prvenstveno iz tzv. neprijateljskih zemalja, u jugoslavenskim i bosanskohercegovačkim preduzećima prijeći u ruke domaćeg kapitala, državnog ili privatnog. Taj je proces potrajao nekoliko godina i nanio je nepopravljivu štetu bosanskohercegovačkim industrijskim preduzećima koja su bila obuhvaćena sekvestarom i nacionalizacijom. Taj proces nije okončan onako kako je zamišljao dio jugoslavenske političke i finansijske elite, pa je i pored jačeg angažiranja domaćeg kapitala, kako državnog tako i privatnog, uloga stranog kapitala u bosanskohercegovačkoj industriji i dalje bila ogromna tokom međuratnog perioda.³⁸ I dalje su djelovala industrijska preduzeća koja su bila u isključivom ili većinskom vlasništvu stranih državljana, zatim ona u kojima su stranci sudjelovali kao manjinski dioničari,³⁹ a postojala su i ona koja su nominalno bila

---

38 Hrelja, *Privreda Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata*, 31.

39 Prema jednom pregledu strukture stranog kapitala u bosanskohercegovačkoj industriji, u periodu 1918–1929. godine stranci su bili isključivi vlasnici preduzeća „Danica“, Tvornica za rafineriju nafte Bo-

domaća, u vlasništvu države ili domaćih privrednika, ali su kreditirana od stranih investitora.⁴⁰ Međutim, iako proces „protjerivanja“ stranog kapitala nije u potpunosti uspio, proces „protjerivanja“ njemačkog jezika iz osnovnih škola i obdaništa koje su osnovale i izdržavale firme sa stranim kapitalom bio je veoma brz, efikasan i gotovo u potpunosti „uspješan“.⁴¹

Iako fragmentarni, ovi podaci pokazuju da su pripadnici manjina, posebno Jevreji, i tokom međuratnog perioda nastavili igrati važnu ulogu u privredi pojedinih bosanskohercegovačkih gradova i industrijskih mjesta.

---

sanski Brod (100% kapital SAD-a), „Električna centrala“, Travnik (100% čehoslovački kapital), „Gregersenova šumska industrija“, Zavidovići (100% švicarski kapital), „Giuseppe Feltrineli & Co“ (100% italijanski kapital), „Buttazoni & Venturini“, Industrija drva, Sarajevo (100% italijanski kapital), „M. Fischla & sinovi“, Kreka – Tuzla (100% čehoslovački kapital), Bosanska Solvay tvornica Lukavac (65,8% belgijski i 32,5% austrijski kapital), „Fabrika celuloze“ Drvar (51% švicarski kapital), „Destilacija drva“ Teslić (77% engleski kapital), „Krivaja“ Zavidovići (39% čehoslovački, 35% austrijski kapital), „Ugar“ (55% italijanski kapital), „Bosansko dioničko društvo za elektranu“ Jajce (49% čehoslovački kapital), „Bosna“ d.d. za proizvodnju drveta Banja Luka (49% austrijski kapital), „Industrija željeza“ Zenica (36% austrijski kapital) itd. Užičanin, „Utjecaj industrijskog razvoja“, 144–145. Naravno, vlasnički udjeli u navedenim, ali i drugim industrijskim preduzećima tokom međuratnog perioda često su mijenjani, strani kapital je iz nekih od njih u potpunosti istisnut (npr. zavidovičke „Krivaje“, zeničke Željezare, nekadašnjeg „Gregersena“ u Zavidovićima, Destilacije drveta u Tesliću itd.), ali je uloga stranog kapitala u industriji Bosne i Hercegovine i dalje ostala velika.

40 Nikola Živković, „Pozicije nemačkog kapitala uoči drugog svetskog rata“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1980, 118.

41 Enes S. Omerović, „Škole sa njemačkim nastavnim jezikom u Bosni i Hercegovini (1918–1941)“, *Prilozi* 47/2018, 171–195.

Približno 30.000 pripadnika manjina (nešto preko 50%) živjelo je u bosanskohercegovačkim selima. Kako što smo već vidjeli iz tabele na početku rada, najbrojniji među njima bili su Poljaci, Nijemci i Rusini/Ukrajinci, zatim Česi, Italijani i Mađari, a izrazito agrarne bile su zajednice Rusina/Ukrajina i Poljaka. Ruralno manjinsko stanovništvo bilo je dominantno agrarno, odnosno osnovna primanja ostvarivalo je obradom zemlje. Na osnovu statističkih materijala iz austrougarskog i međuratnog perioda nije moguće sasvim pouzdano utvrditi strukturu zemljišnih posjeda prema njihovoj veličini i statusu, dok nacionalna struktura zemljovlasnika, a time pripadnika manjina, zbog odsustva podataka ostaje nepoznata. To umnogome otežava analizu ekonomsko-socijalne strukture manjinskog agrarnog stanovništva i poređenje njihovog statusa i položaja s okolnim (domicilnim i većinskim) stanovništvom, ali to ne znači da nije moguće govoriti o ovoj temi. Naime, podaci o vjerskoj pripadnosti u popisima stanovništva detektiraju prisustvo jednog dijela manjinskog stanovništva u gotovo svim kategorijama agrarnog stanovništva. Tako je pored muslimana, katolika i pravoslavaca među agrarnim stanovništvom u Bosni i Hercegovini tokom austrougarske uprave bilo i *ostalih*, i to među zemljoposjednicima sa kmetovima 0,25%, među zemljoposjednicima bez kmetova 0,93%, među slobodnim seljacima 1,06%, među kmetovima 0,01% i među bezemljašima 3,76%.⁴² Na ovaj način kroz zajedničku rubriku detektirani su samo Jevreji, grkokatolici (Rusini/Ukrajinci) i protestanti (uglavnom Nijemci) među agrarnim stanovništvom u Bosni i Hercegovini. Kad je u

---

42 Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 21.

pitanju struktura obradivih zemljišnih posjeda po veličini, iako nepouzdati, neki podaci govore da je uoči početka Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini bilo čak 66% kmetova i slobodnih seljaka koji su obrađivali posjede manje od 5 ha, 18% posjede veličine 5–10 ha, a samo 16% njih imali su posjede veće od 10 ha. Ovaj procentualni odnos bio je još nepovoljniji kada posmatramo samo slobodne seljake – čak 76,87% slobodnih seljaka imalo je posjede manje od 5 ha, 13,71% posjede veličine 5–10 ha i svega 9,40% posjede veće od 10 ha.⁴³ Neposredno nakon stvaranja Kraljevine SHS na njenoj teritoriji 67,8% zemljoposjeda bilo je manje od 5 ha, 29,3% veličine 5–20 ha, a 2,9% bilo je veće od 20 ha.⁴⁴ Navedeni podaci pokazuju da je Bosna i Hercegovina bila zemlja sitnih zemljišnih posjeda i da je najveći broj agrarnog stanovništva preživljavao od zemljišnih parcela koje su mogle zadovoljiti samo osnovne potrebe seoskog stanovništva, a vrlo često čak ni to.

Kada su u pitanju zemljišni posjedi kojima su gazdovali pripadnici manjina, situacija je bila dosta drugačija. Budući da je tokom koloniziranja stranaca u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave bilo dosta lutanja i eksperimentiranja, kolonisti su naseljavani pod različitim uvjetima i u različitim okolnostima.⁴⁵ Veličina zemljišnih

---

43 Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 108. Nešto drugačije podatke, ali s minimalnim razlikama možemo pronaći kod: Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 75.

44 Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 146.

45 Ferdo Hauptmann, „Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske uprave“, *Godišnjak Društva istoričara* 26/1965, 151–171.

posjeda kojima su raspolagali pripadnici manjina i vlasnički odnosi na tim posjedima zavisili su od načina na koji su pripadnici manjina naseljeni u Bosnu i Hercegovinu (privatnom inicijativom ili državnom kolonizacijom) i vremena u kojem su naseljeni u Bosnu i Hercegovinu.⁴⁶

Prvi kolonisti u Bosni i Hercegovini naseljeni su privatnom inicijativom i kupovinom privatnih posjeda od domaćih veleposjednika neposredno nakon austrougarske okupacije. Tada nastaju tri velike, kasnije dosta uspješne njemačke kolonije – Windhorst (od 1918. godine Nova Topola) u srezu Bosanska Gradiška, Rudolfstal (od 1918. godine Aleksandrovac) u srezu Banja Luka i Franzjosefsfeld (od 1918. godine Petrovo Polje) u srezu Bijeljina, u kojima je 1906. godine 520 porodica raspolagalo sa 4060 ha zemlje (oko 8 ha u prosjeku po porodici).⁴⁷ Konkretnijih podataka o veličini pojedinačnih zemljišnih posjeda u navedenim kolonijama vrlo je malo, a ti rijetki podaci govore o velikom socijalnom šarenilu jer su pored imanja veličine 6–8 ha postojali i veleposjedi od 1000 pruskih jutara zemlje (253,3 ha) te siromašni radnici doseljeni iz Esena i njegove okoline koji su nadničili kod drugih naseljenika i tako skupljali novac za kupovinu vlastitog imanja.⁴⁸ I u narednim godinama bilo je naseljavanja ma-

---

46 Amila Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave (1878–1918)“, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2008, 38–41.

47 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 19; Hauptmann, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 117.

48 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 51, 85; Heinrich Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera*, (Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara, 1900), 498–499; Tomislav Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i

njih grupa i pojedinaca kupovinom privatne zemlje u već postojećim kolonijama ili selima sa domicilnim stanovništvom.⁴⁹ Nešto drugačija privatna inicijativa prilikom doseljavanja stranaca u Bosnu i Hercegovinu bila je prisutna nakon početka državne kolonizacije u Bosni i Hercegovini, o čemu će uskoro biti više govora.

Najbrojniju doseljeničku skupinu činili su kolonisti koji su u Bosnu i Hercegovinu doseljavani u okviru planske državne kolonizacije, ali zbog postepene promjene stava državnih organa prema kolonizaciji nisu svi kolonisti naseljeni pod istim uvjetima. Tako su početkom 80-ih godina XIX stoljeća uz državnu asistenciju i određene subvencije kolonisti naseljavani uporedo i na privatnu zemlju u statusu kmetova, ali i na državne parcele u statusu slobodnih seljaka, s tim da je i veličina dodijeljenih posjeda bila različita – od 5 dunuma po članu porodice do 80 dunuma po jednoj porodici.⁵⁰ Početkom 90-ih godina

---

Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave“, *Istorijski časopis* 36/1989, 121.

49 Hauptmann, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 158; Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 456.

50 Godine 1883. na privatnu zemlju i u statusu kmetova naseljene su 23 italijanske porodice iz Južnog Tirola u okolinu Konjica. Dobili su 5 dunuma zemlje po članu porodice, a država je subvencionirala ove naseljenike davanjem stoke, osiguravanjem hrane do sljedeće žetve, pružala pomoć kod nabavke sjemena, alata i građe za izgradnju kuća. Ipak, ovaj pokušaj naseljavanja uskoro je propao odlaskom skoro svih doseljenika. Uz državnu asistenciju i uz identične uvjete kao kod doseljenika u okolini Konjica, 1884. godine doselila se 21 porodica u Palačkovce i 7 porodica u Štrpce u kotaru Prnjavor. I oni su smješteni na imanjima domaćih veleposjednika u statusu kmetova, a naseljene porodice u Palačkovcima dobile su (po) 80 dunuma obradive površine i isto toliko krčevine. Godine

XIX stoljeća na državnoj zemlji nastaje nekoliko novih (njemačkih) kolonija, a dodijeljene parcele bile su veličine 5–6 ha.⁵¹

Tek sredinom 90-ih godina XIX stoljeća, nakon završetka posla na izradi katastra, pristupa se planskoj kolonizaciji. Zajedničko ministarstvo finansija 1894. godine utvrđuje uvjete za stjecanje prava na učešće u državnoj kolonizaciji, odnosno određuje uvjete koje su kolonisti morali zadovoljiti da bi mogli dobiti jedan od državnih kompleksa, a obavezali su se i na određene uvjete da bi nakon 10 godina mogli postati i pravi vlasnici dodijeljenog

---

1883. na državnoj zemlji u Mahovljanima naseljeni su Italijani iz Južnog Tirola. Ovi kolonisti imali su status slobodnih seljaka, a dobijali su po 1,2 ha po članu porodice. Hauptmann, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 167–169.

- 51 Tada nastaju njemačke kolonije u kotaru Zvornik – Dugo Polje (1891. godine), gdje je 8 porodica dobilo 48 ha zemljišta, odnosno 6 ha u prosjeku, dok su u Branjevu (1891. godine) dodijeljene parcele bile još manje – 33 porodice na 172 ha ili nešto više od 5 ha po porodici u prosjeku. Azem Kožar, „Migraciona kretanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878–1918)“, *Zbornik radova: Naučni skupovi „Migracije u Bosni i Hercegovini“, održani 19. 01. 2010. i 12. 09. 2011. godine u Tuzli*, ur. Izet Šabotić, (Tuzla: Preporod, 2011), 217–232. U to vrijeme nastaje i njemačka kolonija Opsječko u kotaru Banja Luka, ali status te kolonije (kao i nekih drugih njemačkih kolonija u smislu da li je riječ o erarnoj ili privatnoj koloniji) nije u potpunosti jasan. Opširnije vidjeti kod: Hans Maier, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien, mit Abbildungen und einer Übersichtskarte*, (Stuttgart, 1924); Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 83; Vladimir Geiger, „Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i poraću“, *Hercegovina* 1/2015, 268; ABIH, Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), 1913, 18/812/192.

zemljišta.⁵² Bilo je propisano dodjeljivanje parcela veličine 10–12 ha koje je trebalo prvo iskrčiti, ali je na terenu povremeno bilo i odstupanja od tih principa.⁵³ Na ovaj način do zvaničnog završetka državne kolonizacije 1905. godine nastalo je još najmanje osam njemačkih kolonija, te dvanaest poljskih, tri rusinske, četiri poljsko-rusinske, četiri češke, jedna mađarska i jedna slovenska kolonija.⁵⁴

---

52 Svaka je porodica dobijala parcelu obraslu šumom veličine 10 do 12 hektara u desetogodišnji zakup, a nakon tog roka postajali su vlasnici iste. Kao uvjet za dodjelu parcele interesanti su morali posjedovati najmanje 600 forinti gotovine. Uz parcelu se dobijala i besplatna građa iz državne šume za podizanje kuće i ostalih zgrada potrebnih domaćinstvu. Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 118.

53 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 47–48, 96–98.

54 U okviru državne kolonizacije do 1905. godine osnovane su njemačke kolonije u kotarima Prnjavor (Glogovac /Schutzberg/ 1895–1901/02. godine, Šibovska 1898/99. godine, Sitnež 1912[?] godine), Banja Luka (Opsječko 1891. godine, Ivanjska 1914. godine osnovana, a već naredne godine napuštena kolonija), Derventa (Polje 1900. godine, Božinci 1904. godine, Kalenderovci Turski 1894. godine, Koraće 1894. godine, Ka[r]dar 1896. godine i Vrbovac-Svilaj 1903/04. godine), Bosanska Gradiška (Vrbaška /Karlsdorf/ 1894. godine, Dubrava/Königsfeld/ 1894/95. godine, Trošeljce 1892. godine), Zvornik (Dugo Polje 1890/91. godine, Branjevo 1890/91. godine), Tešanj (Ularice /Franzferdinands Höhe/ 1898. godine), Bosanska Dubica (Vranovac 1895. godine, Prosara 1894. godine), Brčko (Brezovo Polje 1888. godine). Poljaci su osnovali kolonije Čelinovac (1895. godine), Donji Bakinci (1896. godine), Miljevačka Kozara (1896. godine), Gornji Bakinci (1898. godine), Dubrava (1899. godine), Rakovac (1899. godine), Novi Martinac (1899. godine), Gumjera (1900. godine), Kokorski Lug (1900. godine), Smrtići-Palačkovci (1900. godine), Kunova (1902. godine) i Grabašnica (1904. godine), te 4 mješovite poljsko-rusinske/ukrajinske kolonije – Gajevi (1900. godine), Devetina (1900. godine), Stara Dubrava

U sklopu državne kolonizacije stranim doseljenicima dodijeljeno je više od 20.000 ha državne zemlje, koja je podijeljena na oko 2000 kolonističkih porodica.⁵⁵

Paralelno s ovim useljeničkim talasom koji je usmjeren na državne komplekse u Bosnu i Hercegovinu dola-

---

(1905. godine) i Gornji Detlak (1901. godine). Rusini se pored mješovitih poljsko-ukrajinskih naseljavaju i u kolonijama u kotaru Prnjavor (Kamenica 1900. godine, Nova Dubrava 1905. godine i Rasovac 1905. godine). te poljsko-rusinske/ukrajinske kolonije u kotaru Prnjavor (Gajevi, Devetina i Stara Dubrava osnovane su 1900. godine) i u kotaru Tešanj (Gornji Detlak 1901. godine). Česi su formirali kolonije Nova Ves ili Kobaški Lug (1894. godine) i Mačino Brdo (1895. godine) u kotaru Prnjavor, zatim Vranduk (1895. godine) u kotaru Derventa i na kraju Malice (1896–1899. godine) u seoskoj općini Detlak, kotar Tešanj. Mađari su formirali koloniju Vučjak Jacici u Prnjavorskom kotaru. Omerović, *Nacionalne manjine*, 43–87.

- 55 Tačan broj kolonista koji su dobili državne komplekse, kao i veličinu dodijeljene zemlje nije moguće utvrditi, a u bosanskohercegovačkoj historiografiji javlja se nekoliko različitih podataka o tome. Tako se, prema jednom izvoru, u Bosnu i Hercegovinu u periodu 1878–1900. godine doselilo 1925 porodica sa 10.093 osobe. Prema statističkim podacima iz *Izveštaja o upravi Bosne i Hercegovine* iz 1906. godine, u sklopu državne kolonizacije od 1890. do kraja 1905. godine doseljeno je 1817 porodica, odnosno 9660 osoba i dobili su ukupno 21.892 ha zemljišta, dok *Izveštaj o upravi* iz 1913. godine govori o 13.340 doseljenika koji su raspolagali sa 20.845 ha zemlje. Pored navedenih, spominju se još i podaci o 2015 i 2292 kolonističke porodice i 22.493 ha dodijeljenih zemljišnih parcela. Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 120; Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, (Sarajevo: Naučno društvo, 1956), 43; Đorđo Krstić, *Agarna politika u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Bosanska Pošta, 1938), 11; Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 100; Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 117.

zi i mnogo agrarnih interesanata koji su zaobilazili zva- ničnu proceduru i u Bosnu i Hercegovinu dolaze bez po- ziva, ili bez dovoljno novca potrebnog za dodjeljivanje zemlje, a među njima je bilo i onih koji su ispunjavali tra- žene uvjete, ali slobodnih kompleksa za naseljavanje nije bilo dovoljno. Ovaj useljenički talas nije se zaustavio pre- kidom državne kolonizacije 1905. godine, nego se nastav- lja i narednih desetak godina, ali smanjenog intenziteta. Najbrojniji među ovim doseljenicima bili su Rusini i Po- ljaci, ali je bilo i pripadnika drugih naroda. Ova grupa na- seljenika na različite načine rješava vlastita egzistencijalna pitanja. Jednim dijelom kupuju privatnu zemlju od domicilnog stanovništva, a kasnije i od drugih kolonista.⁵⁶ Nažalost, nemamo podatke o veličini posjeda koje su pri- padnici manjina stekli na ovaj način. Dio doseljenika zbog nemogućnosti da dobije državnu zemlju ili da je kupi u- zima u zakup privatne posjede od domaćeg stanovništva ili drugih kolonista,⁵⁷ zatim rade kao nadničari, najčešće

---

56 O procesu naseljavanja i problemu nedostatka zemljišnih parcela te kupovini zemlje među Poljacima i Rusinima nešto podataka mo- žemo pronaći kod: Dušan Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka u ju- goslovenskim zemljama – od kraja XIX do polovine XX veka*, (Beo- grad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut, 1985), 40; Dušan Drljača, „Poljaci u Derventi i okolini“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Etnologija* 30–31/1975–1976, 240–241; Artur Burda, „Poljski naseljenici u Bosni“, *Zbornik Krajiških muze- ja* 3–4, ur. Vera Mutavdžić, (Banja Luka: Muzej Bosanske krajine, 1968/69), 186.

57 Tako su krajem XIX i početkom XX stoljeća stanovnici Franzjo- zefsfelda pored vlastite u zakupu držali još 907 jutara zemlje, a u okolini Bijeljine, te u selima Brodac, Janja, Dragaljevac, Zabrđe i Koraj bilo je doseljenika iz Ugarske koji nisu obrađivali svoju, nego

kod drugih kolonista,⁵⁸ a bilo je slučajeva stupanja u kmet-ske odnose.⁵⁹ Ovaj sloj bezemljaša koji nisu uspjeli odmah doći do komada zemlje upotpunjavaju oni naseljenici koji se privremeno ili stalno zapošljavaju u industrijskim cen-trima ili na šumskim radilištima.⁶⁰ O broju doseljenika koji su kupovali zemlju, držali je u zakupu ili nadničili kod drugih nemamo nikakvih pouzdanih podataka. Malo svje-tla na ovo pitanje bacaju rezultati popisa stanovništva iz 1921. godine, iz kojih vidimo da strani kolonisti nisu bili naseljeni samo u već spomenutim privatnim i erarnim kolonijama, nego i u brojnim drugima naseljima u kojima su bili izmiješani s domicilnim stanovništvom. Među pri-padnicima manjina bilo je i nekoliko zemljoposjednika s posjedima većim od 250 ha, ali su podaci o njima i njih-o-vim veleposjedima rijetki i šturi.⁶¹

Premda to zvanične statistike ne govore, iz izloženog je jasno da je struktura zemljišnih posjeda naseljenih ma-njinaca prema veličini bila u potpunosti drugačija od

---

zakupljenu zemlju. Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 506; Hauptmann, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 152.

58 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 40.

59 Pored ranije navedenih, bilo je i pojedinačnih slučajeva kada su pojedinci naseljeni u sklopu državne kolonizacije zbog neispunja-vanja ugovorenih obaveza ostajali bez dodijeljene čestice, nakon čega su stupali u kmetsku službu kod domaćih zemljoposjednika. Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 75.

60 Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 180; Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 69.

61 Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 498–499; Kraljačić, „Ko-lonizacija stranih seljaka“, 121; Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 51; Balaban, *Češi v Bosně i Hercegovině 1878–1941*, 34; ABiH, Načelstvo Okruga Sarajevo 1919–1923 (NOSA), k. 10, 1915/1921 prez.

strukture za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Dok su u Bosni i Hercegovini preovladavali posjedi veličine do 5 ha obradivih površina (66%), iz navedenih podataka jasno je da su pripadnici manjina u ogromnom procentu neposredno nakon naseljavanja raspolagali mnogo većim zemljišnim posjedima (ako izuzmemo dio doseljenika koji su zemlju kupovali ili su bili u statusu zakupnika privatne zemlje, a za koje nemamo podatke o veličini zemljišnih posjeda). Međutim, položaj manjinskog agrarnog stanovništva nije zavisio samo od veličine zemljišnih posjeda kojima su raspolagali, nego i od drugih faktora.

Kada su u pitanju vlasnički odnosi na zemlji, manjinsko stanovništvo također se nije uklapalo u bosanskohercegovački prosjek. Prije svega, broj kmetova među pripadnicima manjina bio je izuzetno mali, a i dio njih vrlo brzo je nakon naseljavanja pod različitim okolnostima izišao iz tog statusa. Kad su u pitanju kolonije nastale na državnim kompleksima, kolonisti su nakon desetogodišnjeg zakupa mogli postati vlasnici dodijeljene zemlje, naravno, ukoliko su ispunili postavljene uvjete iz ugovora. Neki podaci govore da je taj proces do početka Prvog svjetskog rata bio u poodmakloj fazi, pa je 1913. godine u sedam kotara (Banja Luka, Derventa, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Prnjavor i Tešanj) od 1772 zemljišne čestice na njih 716 (40,41%) bilo stečeno vlasničko pravo.⁶² Prijenos vlasništva nad zemljom nastavljen je i u narednim godinama, čak i tokom Prvog svjetskog rata. U nekim kolonijama, kao što je Glogovac, proces prijenosa vlasništva nad zemljom završen je do 1915.

---

62 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 86–87.

godine, ali u brojnim drugim kolonijama taj proces još uvijek nije bio okončan.⁶³

Mada nemamo podatke da je ovaj proces bio u potpunosti okončan do trenutka stvaranja Kraljevstva SHS, jasno je da je ogroman procenat manjinskog stanovništva naseljenog na selu imao status slobodnog seljaka, bez obzira da li je upis vlasništva nad zemljom obavio tokom austrougarske uprave ili tokom međuratnog perioda. Također, možemo tvrditi da je velika većina manjinskog stanovništva i dalje raspolagala zemljišnim posjedima koji su bili veći od bosanskohercegovačkog prosjeka⁶⁴ i svojom veličinom omogućavali zadovoljavanje vlastitih potreba, ali i stvaranje viškova agrarnih proizvoda za tržište.⁶⁵

Međutim, tokom međuratnog perioda dolazi do socijalnog raslojavanja na selu. Naseljeničke porodice već u drugoj generaciji počele su se suočavati s problemom nedostatka zemlje jer prvobitno dobijene ili kupljene parcele nisu mogle zadovoljiti potrebe sada brojčano uvećanih ili novoformiranih doseljeničkih porodica, a u okolini više nije bilo dovoljno zemlje za kupovinu, niti se s usitnjenih posjeda mogao prehraniti veći broj seoskog stanovništva.

---

63 *Isto*, 118.

64 U međuratnom periodu prosječna zemljoradnička porodica u Bosni i Hercegovini raspolagala je sa približno 5,52 ha zemljišta. Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 1991), 299.

65 Poljoprivredna gazdinstva veličine do 5 ha nisu mogla proizvoditi viškove za tržište, nego su zadovoljavala samo vlastite potrebe, te se i nisu tretirala kao proizvođačka. Tek gazdinstva veličine 5–20 ha mogla su proizvesti viškove za tržište. Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1945*, (Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1958), 40–41.

S ovim problemom susretale su se sve kolonije, kako one privatne koje su nastale prve tako i tzv. erarne kolonije.

O nedostatku zemlje među kolonistima odlično govori nekoliko arhivskih dokumenata. U martu 1920. godine kotarski predstojnik iz Prnjavora u dva navrata dostavio je Agrarnoj direkciji u Sarajevo spiskove i popunjene molbe 118 porodica sa 581 članom (Poljaka i Rusina/Ukrajinaca) zainteresiranih za kolonizaciju Stare Srbije (Kosova) i Makedonije. Među njima je bilo mnogo onih koji su već bili vlasnici zemlje, te od 118 prijavljenih porodica njih 60 posjeduje parcele veličine od 8 do čak 120 dunuma (0,8 do 12 ha). Od spomenutih posjednika 13 je imalo posjede veličine 100–120 dunuma (10–12 ha), 12 posjede veličine 50–100 dunuma (5–10 ha), 25 posjede veličine 20–50 dunuma (2–5 ha), 7 posjede veličine 10–20 dunuma (1–2 ha) i 3 posjede manje od 10 dunuma (manje od 1 ha).⁶⁶ Budući da u navedenim spiskovima nema podataka o vremenu doseljavanja, ne možemo utvrditi koliko je njih potjecalo iz porodica koje su se doselile u Bosnu i Hercegovinu van zvanične kolonizacije, a koliko je onih kolonista koji su dobili državnu zemlju. Međutim, i pored toga, ovaj dokument odlično ilustrira proces usitnjavanja zemljišnjih posjeda i socijalnog raslojavanja koji je bio vezan s njim. Druga generacija kolonista koja sazrijeva tokom međuratnog perioda zbog nedostatka novca i/ili slobodne zemlje za kupovinu pretvara se u bezemljaše ili dobijaju u nasljedstvo polovinu, trećinu, četvrtinu ili još manje od nekadašnjih posjeda svojih roditelja. Tako su

---

66 ABiH, ZVBiH-opća, k. 191, 166/1/17; ABiH, ZVBiH-opća, k. 191, 166/1/18.

noviformirane porodice druge generacije (na spisku su bile čak 22 porodice bez djece i 47 porodica sa djecom, u kojima su supružnici bili mlađi od 35 godina, što znači da je velika vjerovatnoća da su svoje porodice formirali nakon dolaska u Bosnu i Hercegovinu) bez ikakve imovine ili sa zemljišnim posjedima nedovoljnim za preživljavanje postali kolateralna šteta nastojanja svojih roditelja da istoj toj djeci osiguraju bolji život. Izlaz iz takve situacije ova grupa manjinaca vidjela je u kolonizaciji koja se nudila kroz agrarnu reformu u Kraljevini SHS. Međutim, kako su promjenom državne vlasti 1918. godine pripadnici manjina u Bosni i Hercegovini gotovo preko noći prešli put od povlaštene do neželjene kategorije stanovništva, pa novoj vladajućoj eliti nisu bili „atraktivni“. Nije nam poznato kakav su odgovor interesanti dobili od Agrarne direkcije, ali manjak raspoložive zemlje i višak zainteresiranih za dodjeljivanje iste sigurno su utjecali na „zaobilaženje“ ovakvih molbi pripadnika manjinskog stanovništva, jer je trebalo prvo zadovoljiti apetite domicilnog i politički pouzdanog stanovništva. Pored navedenog, iznenađuje i podatak da je čak 13 porodica koje su raspolagale posjedima od 10 do 12 ha i imale izgrađena i uređena imanja s dovoljnim brojem stoke bilo zainteresirano za kolonizaciju na Kosovu i Makedoniji. Objašnjenje za ovakav postupak može biti nastojanje da se osiguraju djeca koja bi naslijedila zemlju u Bosni i Hercegovini, dok bi stariji započeli život na drugome mjestu.

O usitnjavanju zemljišnih posjeda pripadnika manjina govori nam i spisak stranih doseljenika (Rusina/Ukrajincima i Poljaka) iz 1932. godine koji su tražili jugoslavensko državljanstvo. Na njemu se nalazi šesnaest

(16) nosilaca porodica sa 71 članom, koje su bile naseljene u prnjavorskim selima Lišnja, Galipovci Srpski, Konjuhovci, Mačino Brdo, Čorle, Brezik i Naseobina Lišnja. Navedeni kolonisti raspolagali su sa vrlo malo zemlje – bila su dva nešto veća imanja (od 94 i 82 dunuma), dva srednja (45 i 32 dunuma), dok je većina raspolagala posjedima od 1 do 3 ha. Za razliku od kolonista sa spiska iz 1920. godine, ovdje je nesporno bilo porodica koje su doseljene poslije završetka državne kolonizacije (čak osam nosilaca domaćinstva doseljeno je nakon 1906. godine).⁶⁷

Zbog navedenoga u manjinskim naseljima počinje se stvarati višak agrarnog stanovništva, koji je tokom međuratnog perioda apsorbovan na nekoliko načina. Prvo, iako su u prvoj generaciji uglavnom bili zemljoradnici, nešto kasnije se iz redova nacionalnih manjina, posebno iz redova poljskih i rusinskih/ukrajinskih naseljenika, počinju izdvajati različite zanatlije – kovači, stolari, krojači, zidari, pekari, bravari, konobari i šoferi, a u gradove odlaze i kćerke naseljenika Poljaka da rade kao kućne pomoćnice.⁶⁸ Među Rusinima/Ukrajincima bilo je dosta obučara, stolara, kolara i kovača,⁶⁹ a Česi u Mačinom Brdu, iako naseljeni kao zemljoradnici, prvenstveno su bili zanatlije – *tkači, kolari, kovači, obučari, grnčari, žicari* – „*dročkari*“.⁷⁰ Dijelom su navedeni zanati predstavljali jedini izvor pri-

---

67 Arhiv Republike Srpske (ARS), fond Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine 1929–1941. (KBUVB), II-1.

68 Burda, „Poljski naseljenici u Bosni“, 187; Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 53.

69 Vaso Strehaljuk, „Ukrajinci u Bosni“, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, (Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine, 1978), 82.

70 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 93.

hoda, a dijelom su prihodima od zanata samo dopunjavani kućni budžeti.⁷¹

Dio manjinskog stanovništva apsorbirali su obližnji gradovi i industrijska središta u Bosni i Hercegovini. Taj proces započeo je još tokom austrougarske uprave i neprekidno je trajao sve do početka Drugog svjetskog rata. Iz italijanske kolonije Mahovljani dio stanovništva naselio se na brdu Petričevac, te u banjalučkim naseljima Lauš i Budžak. Tu postaju zanatlije, građevinski poduzetnici, zidari i ciglari.⁷² Također, među poljskim kolonistima bilo je i onih koji su povremeno radili kao sezonski radnici – u Sloveniji rade u šumama, u Slavoniji na poljoprivrednim imanjima,⁷³ a Rusini/Ukrajinci kao sezonski radnici najčešće borave na šumskim radilištima u Bosni i Hercegovini. Višak agrarnog stanovništva završavao je i u industrijskim centrima u drugim dijelovima Kraljevine SHS/Jugoslavije.⁷⁴

Treći način apsorpcije viškova agrarnog stanovništva jeste iseljavanje van granica Bosne i Hercegovine i iz Kraljevine SHS/Jugoslavije. Krajem tridesetih godina XX stoljeća među Poljacima ima pojedinaca koji se iseljavaju u Hrvatsku, posebno u Slavoniju, a nisu bili rijetki ni slučajevi iseljavanja u prekomorske zemlje.⁷⁵ Tragove tih iselje-

---

71 ARS, KBUVB, I-25.

72 Aleksandra Stošić, „Banjalučki Talijani 1883–1941“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 5/2013, 176–180.

73 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 60.

74 *Isto*, 68.

75 Mihael Sobolevski, „Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001), 378–379; Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*.

ničkih pokreta moguće je pronaći i u godišnjim statistikama o demografskim kretanjima,⁷⁶ te onovremenoj štampi.⁷⁷

Pitanje sudbine malobrojnih pripadnika manjina koji su nakon doseljavanja u Bosnu i Hercegovinu zauzeli status kmetova ili su uzimali u zakup beglučku zemlju ostaje neriješeno. Agrarnom reformom moralo je biti obuhvaćeno i to stanovništvo, ali podatke o tome nismo pronašli. Poznata nam je sudbina samo italijanskih kolonista kmetova iz okoline Konjica, koji su se vrlo brzo nakon naseljavanja uglavnom vratili u domovinu. Budući da su pripadnici manjina u statusu kmetova u Bosnu i Hercegovinu doseljavani uglavnom neposredno nakon okupacije, velika je vjerovatnoća da su se do 1918. godine oslobodili kmetskog statusa, te da ih u vrijeme provođenja agrarne reforme više i nije bilo. Nejasan je i status zakupnika beglučke zemlje. Od stotinjak doseljenika u okolini Bijeljine koji su početkom XX stoljeća držali u zakupu beglučku zemlju u

---

76 Godine 1930. iz Vrbaske banovine iselilo se van granica Kraljevine Jugoslavije 188 osoba, a od tog broja bilo je 5 drugih Slavena (ne Južnih), 12 Nijemaca, 1 drugih naroda i 23 strana državljanina, što je predstavljalo 41 osobu sa manjinskim porijeklom ili 21,80% od ukupno iseljenih. Istovremeno, iz Drinske banovine iselila se 221 osoba, a među njima bilo je i 6 drugih Slavena, 68 Nijemaca, 17 Mađara, 14 drugih naroda i 14 stranih državljana, odnosno 119 osoba koje možemo smatrati manjinama ili čak 53,84% iseljeničke populacije (uz napomenu da se Drinska banovina prostirala i na značajne teritorije van Bosne i Hercegovine). *Statistički godišnjak, knjiga II, 1930, Kraljevina Jugoslavija*, (Beograd: Opšta državna statistika, 1933), 77.

77 „Nemci napuštaju Bosnu i mestimično već potpuno iščezavaju“, *Vrbaske novine*, XI, br. 1674, 28. 1. 1940, 3.

selima Brodac, Janja, Dragaljevac, Zabrđe i Koraj, a koje smo već spominjali, većina ih je 1921. godine još uvijek tu, ali nemamo podatke u kojem statusu.⁷⁸

Kolonisti u manjinskim selima i pored svih promjena koje su se desile u socijalnoj strukturi i tokom međuratnog perioda predstavljali su dominantno agrarno stanovništvo. Najveći broj kolonista na obrađenoj zemlji uzgaja žitarice (pšenicu, raž, ovas, kukuruz, ječam, heljdu i proso), povrće i voće, dosta kolonista pored zemljoradnje bavi se i stočarstvom, ali i uzgojem drugih kultura. Kolonisti su u bosanskohercegovačke krajeve donijeli nove načine obrade zemlje i promjene u stočarstvu, nove alate i oruđa, te nove poljoprivredne kulture. Naravno, nisu svi kolonisti bili podjednako uspješni i na istom stepenu razvoja, ali podatak iz austrougarskog perioda da doseljeni seljaci plaćaju šest puta više poreza od domaćih seljaka dovoljno govori o produktivnosti jednih i drugih.⁷⁹ Čak su i Rusini/Ukrajinci, za koje se često kaže da nisu ispunili očekivanja i da ne predstavljaju pogodan element za naseljavanje, bili na mnogo većem stepenu razvoja od domaćeg stanovništva, ali opet su bili daleko od doseljenih Nijemaca.⁸⁰ Pojedine kolonije i manjinske zajednice bile su poznate po uzgoju određenih kultura. Kolonisti su nekoliko godina prije početka Prvog svjetskog rata proizvodili oko 60% od ukupne proizvodnje šećerne repe u Bosni i Hercegovini.⁸¹ Italijani iz Mahovljana i Štivora bili su poznati po

---

78 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912).

79 Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 122.

80 Strehaljuk, „Ukrajinci u Bosni“, 81.

81 Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 122.

svojim vinogradima i proizvodnji vina, a od njih su vinogradarske vještine postepeno usvajali kako domaći ljudi iz okolnih naselja tako i pojedini Česi iz Mačina Brda i pojedini Poljaci iz susjednih poljskih kolonija.⁸² Neki od Italijana uzgajali su i svilenu bubu.⁸³ Poljaci u okolini Dervente pored zemljoradnje i stočarstva bavili su se i pčelarstvom, lovom i ribolovom,⁸⁴ a pčelara je bilo i među Rusinima.⁸⁵ Poljaci su tridesetih godina XX stoljeća proizvodili i isporučivali čak 75% sjemenske djeteline u Vrbaskoj banovini, a u banovinskim institucijama poljska imanja tretirana su kao dobra.⁸⁶ Kao takva ispinjavala su jednu od uloga koja im je bila namijenjena tokom kolonizacije – imali su ogledna domaćinstva sa kojih je domaće stanovništvo moglo učiti i unaprijediti vlastita gazdinstva.

Dio naseljeničkih kolonija zaista je odudarao od sredine u kojoj su nastali. Tu najprije mislimo na njemačke kolonije koje su nastale u prvim godinama nakon austrougarske okupacije i u kojima su kolonisti uspjeli organizirati napredna i uspješna gazdinstva provodeći najsavremenije mjere u zemljoradnji i stočarstvu.⁸⁷ Pored toga, njemačke

---

82 Stošić, „Banjalučki Talijani 1883–1941“, 171; Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 46. i 93.

83 Milan Vukmanović, „Društvo i privreda od 1918. do 1941.“, *Istorija Bosanske Gradiške i njene okoline od najstarijih vremena do 1985. godine*, ur. Bajo Krivokapić i dr., (Laktaši: Opština Gradiška/Grafomark Laktaši, 2008), 306.

84 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 62–63.

85 Strehaljuk, „Ukrajinci u Bosni“, 81.

86 Dušan Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, *Zbornik za slavistiku* 10/1976, 138.

87 Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 121; Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 51.

kolonije Windhorst, Rudolfstal i Franzjozefsfeld nisu predstavljale samo zemljoradnička naselja, nego se postepeno pretvaraju i u zanatske i industrijske centre.⁸⁸ Tako je Windhorst posjedovao ciglanu, kovačnicu s radionicom za plugove, kamenolom, pivaru, tvornicu sira trapista. Obližnji trapistički Samostan „Marija Zvijezda“ već do 1886. godine imao je dvadesetak pogona i radionica, a još desetak je otvoreno na prijelazu iz XIX u XX stoljeće. Godine 1899. Samostan je izgradio i prvu hidrocentralu u Bosni i Hercegovini na rijeci Vrbasu.⁸⁹ Trapistički Samostan „Marija Zvijezda“ sa svojim preduzećima predstavljao je pokretačku snagu razvoja navedenih njemačkih kolonija, ali i drugih kolonija u okolini koje su saradivale sa samostanskim preduzećima i isporučivale im svoje proizvode.⁹⁰ I u Rudolfstalu neposredno nakon osnivanja bile su otvorene dvije gostionice i paromlin. Kolonija Rudolfstal bila je posebno poznata po svojim mliječnim proizvodima, a o obimu proizvodnje svjedoči i podatak s kraja XIX stoljeća o 2200 litara mlijeka koje je dnevno od ove kolonije otkupljivao Samostan „Marija Zvijezda“.⁹¹ U navedenim kolonijama tokom međuratnog perioda razvija se intenzivno stočarstvo. Dok je stočarstvo među domaćim stanovništvom i dalje bilo poprilično zaostalo i neracionalno (drže domaće autohtone

---

88 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 61.

89 Franjo Marić i Anto Orlovac, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. godine*, (Zagreb – Banja Luka; Biskupski ordinarijat/Zagreb/Vikarijat Banjolučke biskupije, 2006), 561; Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 496–504.

90 Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 137.

91 Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 500; Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 51–52.

pasmine, smještene u neadekvatnim uvjetima i bez stručnog nadzora, često drže više stoke od onoga što mogu prehraniti), kolonisti uzgajaju mnogo produktivnije simentalSKU ili pincgauersku pasminu među govedima i jorkširsku i borgošersku pasminu među svinjama, koriste se savjetima veterinara, stoku drže u zidanim objektima, te ne provode negativnu selekciju ostavljanjem najboljih grla.⁹²

U isto vrijeme kolonija Franzjosefsfeld (Petrovo Polje) bila je poznata po uzgoju krupne stoke i konja, pčela i po svilarstvu.⁹³ Franzjosefsfeld (Petrovo Polje) izrasta u malu varošicu koja je 20-ih godina XX stoljeća imala zgradu općine, poštanski ured, crkvu, školu, ali i parnu pilanu (vlasnici su bili Kristijan i Martin Leitenberger, a izgrađena je 1920. godine), motorni mlin i dvije gostionice. Početkom 20-ih godina XX stoljeća vlasnici pilane u Petrovom Polju grade i električnu centralu, a naselje se elektrificira.⁹⁴ Navedene njemačke kolonije bile su uzor ne samo domaćem stanovništvu nego i drugim kolonistima u okolini. Pod njihovim utjecajem dolazi i do promjena tokom međuratnog perioda, kako kod domaćeg stanovništva tako i među drugim kolonistima u blizini njemačkih naselja – prihvataju nove mjere u poljoprivredi, koristi se sve više mašina (vršilice, motorni mlinovi itd.) u poljoprivredi i svakodnevnom životu, mijenjaju se prehrambene i stambene navike itd.⁹⁵

---

92 Vukmanović, „Društvo i privreda od 1918. do 1941.“, 283–285.

93 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 52.

94 ABiH, fond Pokrajinska uprava Bosne i Hercegovine 1921–1924. (PUBiH), k. 71, 47/183/1; AJ, fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, 660–1384.

95 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 62; Balaban, „Češi v Bosně i Hercegovině 1878–1941“, 80.

Iako su spomenute njemačke kolonije bile primjer uspješne kolonizacije i uzornih i bogatih kolonija, bar za bosanske prilike, ipak je postojala i druga strana medalje. U većini manjinskih kolonija tokom međuratnog perioda primjetna je stagnacija koja je bila uzrokovana usitnjavanjem posjeda (i uz njega vezane probleme s visokim natalitetom i stvaranjem viška agrarnog stanovništva), naslijeđenim dugovanjima iz vremena kolonizacije te promjenom statusa iz povlaštenog u status manjinskog, pa i neželjenog stanovništva. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je najveći broj kolonija nastao na zemljištu koje je prethodno trebalo iskrčiti, nekada i isušiti, da su radovi na pripremi takvog zemljišta za obradu morali biti i dugotrajni i skupi, te da su pored svjetskog rata kolonisti, baš kao i domaće stanovništvo, bili izloženi čestim elementarnim nepogodama. Ipak, bez obzira na sve navedeno, manjinske kolonije i tokom međuratnog perioda u prosjeku i dalje su bile mnogo uređenije i naprednije od većine sela domicilnog stanovništva, ali ne možemo govoriti o bogatstvu u takvim kolonijama. Pojedine kolonije, pa čak i neke njemačke, grcale su u siromaštvu zbog slabe zemlje, nedostatka pitke vode, loših komunikacija itd., a jedna od njih bila je kolonija Vrbaška (Karlsdorf), u kojoj je zbog izuzetno lošeg zemljišta donekle uspijevaao samo proso.⁹⁶

O stanju u manjinskim kolonijama možda najbolje govore zapisi književnice Marije Domborovske iz 1934. godine, koja je boravila u nekoliko poljskih kolonija. Pored evidentnih problema, Domborovska nije stekla utisak da se poljski kolonisti nalaze u posebno teškoj situaciji i

---

96 Kasumović, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini“, 43.

kaže: (...) *čak ni s kola, kojima sam putovala po ovim krajevima, nigde nisam videla poljsku nasebinu koja ne ostavlja dobar utisak, pretežno bolji nego prosečna seoska kuća u Poljskoj i često bolji (mada ne uvek šarolikiji) od izgleda srpskih kuća.*⁹⁷ Ona poljske kolonije poredi sa mnogo siromašnijim selima u nekim krajevima Poljske ili Bosne i Hercegovine. Većina naseljeničkih kolonija u odnosu na većinu sela naseljenih domaćim stanovništvom predstavljala je relativno bogata naselja. Međutim, jasno je da takav status više zaslužuju zbog siromaštva okolnih domaćih sela nego zbog vlastitog bogatstva, tako da se veliki broj naseljeničkih kolonija u drugačijem okruženju od bosanskog vjerovatno ne bi smatrao ni naprednim, ni uspješnim.

Na kraju ovog dijela kao posebno ističemo pitanje romskog agrarnog stanovništva, koje je u odnosu na doseljenike predstavljalo starosjedilačko stanovništvo i koje nije s njima dijelilo iskustva i probleme kolonizacije i njenih rezultata. Kada je riječ o Romima, moramo imati na umu čitav kompleks otežavajućih okolnosti koje nam ne omogućavaju da bar približno utvrdimo udio gradskog i seoskog stanovništva u ovoj manjinskoj populaciji. Marginalizacija i primjenjivane popisne metodologije učinile su ovu manjinsku skupinu gotovo nevidljivom tokom međuratnog perioda u Bosni i Hercegovini. Rijetki podaci o njihovom broju i teritorijalnom rasporedu najčešće nisu pouzdani, te se odnose samo na dio romskog stanovništva. Također, velike razlike između pojedinih grupa Roma (Arlije, Gurbeti, Karavlas) u vjeroispovijesti, nominaciji

---

97 Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 138.

maternjeg jezika i vlastitom shvatanju svog etničkog porijekla ne omogućavaju nam da ovu populaciju posmatramo kao jedinstvenu cjelinu. Praktično, jedina zajednička osobina svih spomenutih romskih grupa je marginalizacija. Karavlasli su bili isključivo seosko, ali najčešće ne i zemljoradničko stanovništvo. Gotovo svi su se bavili jednim zanimanjem – izradom drvenog posuđa (čančarstvom), a kao dopunska zanimanja bila su sviranje, zemljoradnja, a ranije i mečkarstvo. Jedini izuzetak predstavljali su Karavlasli iz okoline Bijeljine (sela Batković i Modran), kojima je od zadnjih decenija XIX stoljeća zemljoradnja bila glavno zanimanje, iako je i među njima najviše bilo onih koji nisu imali dovoljno vlastite zemlje, pa su kućne budžete dopunjavali radeći na nadnicu kod bogatijih seljaka u okolini.⁹⁸ Drugu socijalno-ekonomsku grupu činili su Arlije (Bijeli Romi), koji su najčešće naseljeni u gradskim sredinama, često izmiješani s drugim stanovništvom po muslimanskim mahalama. Rijetki podaci govore nam da je najčešće riječ o dobro situiranom, nekada i imućnom stanovništvu koje se bavilo mesarskim ili kovačkim zanatima, trgovinom stokom (najčešće konjima) itd., ali su i dalje od većinskog stanovništva tretirani kao manje vrijedni.⁹⁹ Posljednja socijalno-ekonomska skupina romske manjine bili su Gurbeti (Crni Romi), koji su najčešće živjeli u zasebnim ciganskim mahalama, kako u gradskim tako i u seoskim sredinama, a manje je bilo onih koji su

---

98 Nikola F. Pavković, „Karavlasli i njihovo tradicionalno zanimanje“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. I, (Tuzla: Zavičajni muzej u Tuzli, 1957), 105–108.

99 Milenko S. Filipović, „Visočki Cigani“, *Narodna starina*, prosinac 1932, god. 11, br. 27, 45.

živjeli izmiješani s drugim stanovništvom. Među njima je bilo onih koji su se već navikli na sjedelački način života, ali i onih koji su se kretali u čergama, ali na dosta ograničenom području. Uz njih se i u međuratnom periodu najčešće vežu neke „tradicionalne vještine“ – krađe, kockanje, gatanje, prošenje itd., ali je bilo i onih koji su bili kotlari, kovači, svirači i sl. Među njima je bilo najmanje zemljoradničkog stanovništva, ali se dio ipak uspio naviknuti na sjedelački način života i obradu zemlje (doduše, dosta primitivnu).¹⁰⁰

I u manjinskim kolonijama djelovale su zadruge koje su imale za cilj unapređenje poljoprivredne proizvodnje i položaja agrarnog stanovništva. Ovakva vrsta udruživanja nije bila na istom organizacijskom nivou kod svih manjinskih zajednica. Najviše inicijative pokazivali su njemački kolonisti koji su još tokom austrougarske uprave osnovali devet kreditnih i jednu mljekarsku zadrugu, a koje su od 1913. godine bile udružene u *Savez njemačkih seljačkih kreditnih i gospodarskih zadruga u Bosni* sa sjedištem u Banjoj Luci (*Verband deutscher bäuerlicher Kredit und Wirtschaftsgenossenschaften in Bosnien G. m. b. H. in Banjaluka*).¹⁰¹ Nakon završetka Prvog svjetskog rata navede-

---

100 Filipović, „Visočki Cigani“, 34–37.

101 Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske*, 126–127, 134–135, 149–150; Bernd Robionek, “Im Gravitationsfeld Des ‘Mutterlandes’. Deutsche Genossenschaften In Nordbosnien Zwischen Den Weltkriegern“, *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive*, Zbornik radova, ur. Enes Omerović, (Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo / Hrvatski institut za povijest, Zagreb / Zentrum zur Erforschung deutscher Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen, Sarajevo, 2015), 219–240.

ni savez i zadruge su bankrotirali, ali su 20-ih godina nje- mački kolonisti ponovo pristupili pokretu koji kreće iz Vojvodine, gdje je 1922. godine osnovana Poljoprivredna centralna zadruga *Agraria*, koja je trebala otkupljivati i prodavati poljoprivredne proizvode, snabdijevati zemljo- radnike robom i vršiti promet novca.¹⁰² Pored toga, u go- dinama uoči početka Drugog svjetskog rata spominje se rad *Zadruga za gajenje i iskorištavanje svinja* u Novoj To- poli (Windhorst), zatim *Zemljoradničke štedne i kreditne zadruge* također u Novoj Topoli, te *Težačka štedna i kre- ditna zadruga njemačkih kolonista u Aleksandrovcu*, koja je okupljala koloniste Banjalučkog i Bosanskogradiškog sreza vezane za proizvodnju sira.¹⁰³ Neke njemačke zadru- ge nisu koristili samo njemački kolonisti, nego su u njihov rad bili uključeni i drugi kolonisti, prije svega Poljaci koji su živjeli u blizini navedenih njemačkih kolonija.¹⁰⁴

Tokom austrougarske uprave bilo je aktivnosti na osnivanju zadruga i među italijanskim kolonistima. Prve aktivnosti nisu bile plod inicijative italijanskih kolonista, nego Zemaljske vlade, koja je 1909. godine u Mahovljanima inicirala osnivanje *Zadruga proizvođača vina u Ma- hovljanima*, koja je predstavljala proizvođačku, a ne kre- ditnu zadrugu kakve su osnivali Nijemci u tom periodu.¹⁰⁵ Pred kraj Prvog svjetskog rata Italijani u Mahovljanima

---

102 Zdravko Krnić, „Njemačka narodna skupina u NDH“, (doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, 1972), 25; Robionek, “Im Gra- vitationsfeld Des 'Mutterlandes“.

103 Vukmanović, „Društvo i privreda od 1918. do 1941.“, 281.

104 Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 136–137.

105 Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, 128–129.

formiraju kreditnu zadrugu pod imenom *Seljačka kasa za zajmove i štednju*, koja je djelovala i tokom međuratnog perioda, s prosječno 40-ak članova.¹⁰⁶

I Rusini/Ukrajinci osnivali su i koristili zadruge. Prvu su osnovali još 1912. godine u Prnjavoru – *Grko-katolička seljačka kasa za zajmove i štednju, zadruga sa neograničenim jemstvom*, a u međuratnom periodu spominje se kao *Ukrajinska kasa za zajmove i štednju u Prnjavoru*.¹⁰⁷ Iz nje će 1935. godine proizići *Ukrajinska seljačka štedionica u Prnjavoru*. I pored promjene imena, u kontinuitetu će predstavljati jednu od najznačajnijih ustanova koje su okupljale Rusine/Ukrajince na prostoru oko Prnjavora. Od osnivanja glavnu ulogu u radu ove zadruge imali su grko-katolički svećenici, koji su bili nosioci ne samo vjerskog života nego i kulturnog i privrednog organiziranja među Rusinima/Ukrajincima. Iako je rad započela sa svega 33 člana 1912. godine, broj se stalno povećavao i u vrijeme ekonomske krize 1932. godine bio je najveći – 191. Pored korištenja novčanih poticaja Rusinima/Ukrajincima na raspolaganju su bile i druge pogodnosti – u dvorištu Grko-katoličke crkve u Prnjavoru izgrađen je magacin za smještaj žitarica namijenjenih sjetvi kapaciteta četiri vagona i uređaj za prečišćavanje žita, a organiziran je zajednički plasman poljoprivrednih proizvoda kod veletrgovaca, čime su izbjegavani posrednici i postizana viša otkupna cijena.¹⁰⁸ Pravoslavni dio ukrajinskog stanovništva imao je svoju zadrugu u Hrvaćanima – *Ukrajinska zemljoradnička i kre-*

---

106 Stošić, „Banjalučki Talijani 1883–1941.“, 171–172.

107 Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske*, 129, 150; Vukmanović, „Ukrajinci u privrednom životu“, 10.

108 Vukmanović, „Ukrajinci u privrednom životu“, 10–12.

ditna zadruga u Hrvacanima – koja je osnovana 1929. godine, a jedan od osnivača i dugogodišnji predsjednik zadruge bio je pravoslavni paroh Vasilij Striljček.¹⁰⁹ Pored navedenih, Rusini/Ukrajinci bili su članovi i koristili se uslugama i drugih zadruga – *Zemljoradničke zadruge u Kamenici*, *Srpske zemljoradničke zadruge u Kozarcu*, *Srpske zemljoradničke zadruge u Staroj Dubravi*, *Srpske zemljoradničke zadruge u Novoj Dubravi* i *Mjesne zadruge za poljoprivredni kredit* u Prnjavoru.¹¹⁰ Premda su postojale ideje da se rusinsko/ukrajinsko zadrugarstvo omasovi i podigne na veći nivo, do toga ipak nije došlo. Zahvaljujući Društvu *Ukrajinska matica*, koje je djelovalo u Banjoj Luci od 1935. godine, pravljene su planovi za poboljšanje ekonomskog i socijalnog položaja Rusina/Ukrajinaca kroz izgradnju ukrajinskog doma i djelatnost ukrajinske burse u kojim bi se stručno osposobljavali Rusini/Ukrajinci iz cijele Kraljevine SHS/Jugoslavije. Planirano je i uključivanje rusinskih/ukrajinskih žena u privredni život kroz domaću radinost, te osnivanje zemljoradničkih, prometnih i kreditnih zadruga. Ipak, nedostatak finansijskih sredstava nije dozvolio realiziranje navedenih ideja.¹¹¹

Zadrugarstvo među Poljacima bilo je mnogo slabije razvijeno. Tek iz 1929. godine potječe podatak o postojanju poljske zadruge u Novom Martincu.¹¹² Pored toga, Marija Domborovska 1934. godine spominje tri poljske

---

109 *Isto*, 11.

110 *Isto*, 11.

111 *Isto*, 13–15.

112 Leopold Lenard, „Narodne manjine u SHS“, *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. (II deo)*, (Beograd: Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929), 731.

zadruga, a bila je prisutna i ideja o stvaranju samostalnog poljskog zadružnog saveza sa sjedištem u Banjoj Luci.¹¹³ Međutim, ove zadruge praktično su postojale samo na papiru i bile su rezultat aktivnosti Poljskog generalnog konzulata u Banjoj Luci, a ne inicijative poljskih kolonista, među kojima nije bilo pojedinaca koji bi preuzeli na sebe vođenje zadruga, kao ni želje i finansijskih sredstava koja bi se uložila u njihovo pokretanje. Pored toga, i lokalne vlasti stvarale su teškoće zbog naziva „poljska“ u imenu zadruge.¹¹⁴ Ipak, samo tri godine kasnije, 1937. godine, među poljskim kolonistima primjećuje se prijeko potrebna inicijativa u nastojanju da se iz zadruge u Prnjavoru postepeno eliminira hrvatsko članstvo, te da se zadruga pretvori u čisto poljsku. Međutim, poljski konzul odgovorio je koloniste od takve ideje i savjetovao ih da usvoje prijedlog hrvatskog članstva u zadruzi i uključe se u Hrvatski zadružni savez.¹¹⁵ I pored poprilične nezainteresiranosti za stvaranje vlastitih zadruga, dio poljskih kolonista prepoznao je koristi njihovog postojanja, te se uključio u rad drugih zadruga. Tako su npr. Poljaci iz Karajzovaca i Trošelja bili članovi njemačke zemljoradničke kooperative iz Nove Topole, preko koje su se snabdijevali oruđima, sjemenima i đubrivom, a ovoj zadruzi isporučivali su i neke od svojih proizvoda.¹¹⁶

Jedini zabilježeni primjer stvaranja zadruga (kreditnih) među Česima je osnivanje kooperacije *Stradal* 1923.

---

113 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 56; Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 137.

114 Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 137.

115 Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka*, 58.

116 Drljača, „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“, 136–137.

godine u Prijedoru. Štednjom pripadnika češke zajednice i saradnjom sa daruvarskom *Československom bankom Stradal* do 1930. godine prikupio je 107.727 dinara, a 49.450 dinara u istom periodu usmjereno je Česima za pokretanje poslova i investiranje u poljoprivredu.¹¹⁷

Izvori o ekonomsko-socijalnoj strukturi manjinskog stanovništva, iako fragmentarni, jasno govore o velikim razlikama, kako između pojedinih manjinskih zajednica tako i u odnosu prema većinskom, domicilnom stanovništvu. Urbani i skoro isključivo neagrarni dio manjinskog stanovništva – radnici različitih profila, činovnici, trgovci, zanatlije, poduzetnici, inženjeri, ljekari, apotekari, profesori, učitelji, advokati itd. – bio je rasut po cijeloj Bosni i Hercegovini, uz procentualno nešto značajnije prisustvo u pojedinim gradskim sredinama. Premda su bili manjine u pravom smislu te riječi, u mnogim gradskim sredinama predstavljali su aktivne sudionike i pokretačku snagu privrednog i kulturnog života, a na primjerima nekih gradova možemo vidjeti da su u tom trenutku predstavljali skoro nezamjenjiv i nazaobilazan faktor.

O ruralnim manjinskim zajednicama u Bosni i Hercegovini u smislu njihovog bogatstva ili siromaštva autori koji su se do sada bavili ovim pitanjem nemaju jedinstven stav. S jedne strane, imamo konstataciju da je riječ o najsiromašnijem manjinskom stanovništvu unutar Kraljevine SHS/Jugoslavije, a koje je bilo naseljeno na teritoriji nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije, među kojima je samo nekoliko sela predstavljalo relativno napredna i bogata naselja.¹¹⁸ S druge

---

117 Balaban, „Češi v Bosně i Hercegovině 1878–1941.“, 80.

118 Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 154.

strane, imamo mišljenje da su pripadnici manjina, uz neke izuzetke, osnivali napredna i uzorna gazdinstva na kojima su primjenjivali moderne oblike poljoprivredne proizvodnje.¹¹⁹ Iz ovdje izloženog jasno je da niti jedna od navedenih tvrdnji nije neistinita, ali je situacija na terenu od naseljavanja do početka Drugog svjetskog rata bila mnogo više iznijansirana nego što možemo vidjeti iz navedenih kvalifikacija. Iako je većina naseljeničkih kolonija u odnosu na većinu sela naseljenih domaćim stanovništvom predstavljala relativno bogata naselja, te su donekle opravdali jednu od uloga koja im je bila namijenjena prilikom formiranja (da budu neformalna ogledna domaćinstva), jasno je da takav status više zaslužuju zbog siromaštva okolnih sela domicilnog stanovništva nego zbog vlastitog bogatstva, tako da se veliki broj naseljeničkih kolonija u drugačijem okruženju od bosanskog vjerovatno ne bi smatrao ni naprednim, ni uspješnim.

Rezime

Specifičan bosanskohercegovački demografski mozaik činilo je i malobrojno i teritorijalno rasuto te etnički, vjerski i socijalno heterogeno manjinsko stanovništvo – Jevreji, Romi, Nijemci, Poljaci, Rusini/Ukrajinci, Česi, Mađari, Italijani, Rusi, Rumuni, Slovaci, Albanci, Turci i drugi – koji su činili jedva 3% bosanskohercegovačke populacije. U dominantno agrarnom jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom društvu ekonomsko-socijalna struktura manjinskog stanovništva bila je znatno drugačija. Jedva polovina manjinskog stanovništva živjela je na

---

119 Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka“, 121–122.

selima, ali su razlike između pojedinih manjinskih zajednica bile ogromne – kretale su se od dominantno urbanih i neagrarnih – jevrejske (95,90% gradskog stanovništva), ruske (87,90% gradskog stanovništva), albanske (93,13% gradskog stanovništva) i turske (95,67% gradskog stanovništva), zatim češke (67,46% gradskog stanovništva) i mađarske (64,92% gradskog stanovništva), koje su bile većinski urbane, dok je njemačka, iako brojnija od većine ostalih, statistički predstavljala pretežno ruralnu i agrarnu zajednicu (42,82% gradskog stanovništva). Pretežno ruralne i agrarne bile su italijanska (37,17% gradskog stanovništva), dok su dominantno ruralne i agrarne bile poljska (12,28% gradskog stanovništva) i rusinska/ukrajinska (5,41% gradskog stanovništva) zajednica. Gradsko manjinsko stanovništvo bilo je izuzetno heterogeno u ekonomsko-socijalnom smislu – radnici različitih profila, činovnici, trgovci, zanatlije, poduzetnici, inženjeri, ljekari, apotekari, profesori, učitelji, advokati itd., te su često predstavljali pokretače i nosioce privrednih i kulturnih kretanja u pojedinim bosanskohercegovačkim gradovima. Ruralne manjinske zajednice, i pored značajnih razlika, u odnosu na većinu sela naseljenih domaćim stanovništvom predstavljale su relativno bogata naselja, te su donekle opravdali jednu od uloga koja im je bila namijenjena prilikom formiranja (da budu neformalna ogledna domaćinstva). Međutim, jasno je da su takav status više zaslužili zbog siromaštva okolnih sela domicilnog stanovništva nego zbog vlastitog bogatstva, pa se veliki broj naseljeničkih kolonija u drugačijem okruženju od bosanskog vjerovatno ne bi smatrao ni naprednim, ni uspješnim. Iako nisu predstavljali odlučujući faktor u bosanskohercegovač-

kom društvu, manjinske zajednice su ipak uspijevale prevazići sva ograničenja vlastitog položaja, te ostaviti vidljivog traga u privrednom životu Bosne i Hercegovine, barem na lokalnom nivou.

Sources and Literature

Arhiv Bosne i Hercegovine: Fond Načelstvo Okruga Sarajevo; Fond Pokrajinska uprava Bosne i Hercegovine; Fond Veliki župan Sarajevske oblasti; Fond Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine

Arhiv Jugoslavije: Fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije; Fond 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije

Arhiv Republike Srpske. Fond Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. Sarajevo: Opšta državna statistika, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju. Sarajevo: Državna štamparija, 1940.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.

Statistički godišnjak, knjiga II, 1930, Kraljevina Jugoslavija. Beograd: Opšta državna statistika, 1933.

Alagić, Nedžmudin. *Derventa između dva svjetska rata.* Sarajevo: Ured za rješavanje statusnih pitanja raseljenih osoba – prognanika i izbjeglica Općine Derventa, Odjeljenje ureda na području Sarajeva, Sarajevo, 2001.

Balaban, Milan. „Češi v Bosně i Hercegovině 1878–1941.“ Magisterská diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci. 2009.

Brkljača, Seka. „Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914–1941.“ *Prilozi* 35/2006, 61–104.

Brkljača, Seka. „Uticao razvoj šumske privrede na urbanizaciju Zavidovića.“ *Rijeka Krivaja kroz prošlost, Zbornik radova*, ur. Aida Ra-

- mić, 171–184. Sarajevo: Institut za istoriju/Udruženje za modernu historiju, 2016.
- Burda, Artur. „Poljski naseljenici u Bosni“. *Zbornik Krajiških muzeja* 3–4, ur. Vera Mutavdžić, 185–189. Banja Luka: Muzej Bosanske krajine, 1968/69.
- Drljača, Dušan. „Poljaci u Derventi i okolini“. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Etnologija* 30–31/1975–76, 237–261.
- Drljača, Dušan. „Marija Domborovska o Poljacima u Bosni“. *Zbornik za slavistiku* 10/1976, 133–148.
- Drljača, Dušan. *Kolonizacija i život Poljaka u jugoslovenskim zemljama – od kraja XIX do polovine XX veka*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Etnografski institut, 1985.
- Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Filipović, Milenko S. „Visočki Cigani“. *Narodna starina*, prosinac 1932, god. 11, br. 27, 27–46.
- Geiger, Vladimir. „Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i poraću“. *Hercegovina* 1/2015, 265–297.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Oslobođenje Public, 1991.
- Hasanhodžić, Anisa, Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Hauptmann, Ferdo. „Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske uprave“. *Godišnjak Društva istoričara* 16/1965, 151–171.
- Hrelja, Kemal. *Privreda Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata*. Sarajevo: s. n., 1974.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Jarak, Nikola. *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*. Sarajevo: Naučno društvo, 1956.
- Karabegović, Ibrahim. „Osnovni podaci o Jevrejima Bijeljine od doseljavanja do 1941. godine“. *Sefarad* 92, *Zbornik radova*, ur. Muha-

- med Nezirović i dr., 81–91. Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995.
- Kasumović, Amila. „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave (1878–1918)“. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2008.
- Kožar, Azem. „Migraciona kretanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878–1918)“. *Zbornik radova: Naučni skupovi „Migracije u Bosni i Hercegovini“, održani 19. 01. 2010. i 12. 09. 2011. godine u Tuzli*, ur. Izet Šabotić, 217–232. Tuzla: Preporod, 2011.
- Kraljačić, Tomislav. „Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave“. *Istorijski časopis* 36/1989, 111–124.
- Krnić, Zdravko. „Njemačka narodna skupina u NDH“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, 1972.
- Krstić, Đorđo. *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Bosanska Pošta, 1938.
- Lenard, Leopold. „Narodne manjine u SHS“. *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. (II deo)*, 728–734. Beograd: Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929.
- Marić, Franjo, Anto Orlovac. *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. godine*. Zagreb; Banja Luka; Biskupski ordinarijat/Zagreb/Vikarijat Banjolučke biskupije, 2006.
- Mujkić, Jusuf H. *Zavidovići kroz historiju: društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. I tom (1463–1941)*. Zavidovići: Općina Zavidovići, 1999.
- Omerdić, Mehmed. „Neke karakteristike zanatske privrede i trgovine“. *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga I. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941. godine*, ur. Zdravko Antonić, 387–391. Tuzla: Univerzal, 1979.
- Omerović, Enes S. „Stranci na Krivaji u prvoj polovini XX stoljeća“. *Rijeka Krivaja kroz prošlost, Zbornik radova*, ur. Aida Ramić, 127–170. Sarajevo: Institut za istoriju/Udruženje za modernu historiju, 2016.
- Omerović, Enes S. „Škole sa njemačkim nastavnim jezikom u Bosni i Hercegovini (1918–1941)“. *Prilozi* 47/2018, 171–195.
- Omerović, Enes S. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Institut za historiju, 2019.

- Omerović, Enes S. „'Odlazak kuferasa'. Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata“. *NACIJE I MIGRACIJE. Studije iz bosanskohercegovačke historiografije, Zbornik radova*, ur. Amir Duranović, 69–121. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.
- Pavković, Nikola F. „Karavlas i njihovo tradicionalno zanimanje“. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I*. Tuzla: Zavičajni muzej u Tuzli, 1957.
- Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Renner, Heinrich. *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera*. Mitrovića: Hrvatska dionička tiskara, 1900.
- Robionek, Bernd. „Im Gravitationsfeld Des 'Mutterlandes'. Deutsche Genossenschaften In Nordbosnien Zwischen Den Weltkriegen“. *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive, Zbornik radova*, ur. Enes Omerović, 219–240. Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo / Hrvatski institut za povijest, Zagreb / Zentrum zur Erforschung deutscher Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen, Sarajevo, 2015.
- Sobolevski, Mihael. „Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata“. *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, 371–388. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
- Stošić, Aleksandra. „Banjalučki Talijani 1883–1941“. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 5/2013, 163–183.
- Strehaljuk, Vaso. „Ukrajinci u Bosni“. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*. Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine, 1978.
- Šehić, Nusret. *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.
- Užičanin, Salkan. „Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918–1929)“. Doktorska disertacija, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, 2014.
- Vučo, Nikola. *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1945*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1958.
- Vukmanović, Milan. „Društvo i privreda od 1918. do 1941“. *Istorija Bosanske Gradiške i njene okoline od najstarijih vremena do 1985. godine*, ur. Bajo Krivokapić i dr. Laktaši: Opština Gradiška/Grafomark Laktaši, 2008.

Živković, Nikola. „Pozicije nemačkog kapitala uoči drugog svetskog rata“. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 1/1980.

„Nemci napuštaju Bosnu i mestimično već potpuno iščezavaju“. *Vrbaške novine*, XI, br. 1674, 28. 1. 1940, 3.

Summary

Enes S. Omerović

ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURES OF THE MINORITY POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, 1918–1941

Abstract: By analyzing accessible statistical materials, archive sources and literature, the article tries to reconstruct economic and social structures of the minority population and their participation in the economic life on the territory of Bosnia and Herzegovina during the inter-war period.

Keywords: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia), Bosnia and Herzegovina, national minorities, economic and social structures

The specific demographic mosaic of Bosnia and Herzegovina was also made up of not very numerous and territorially dispersed, ethnically, religiously and socially heterogeneous minority population: Jews, Roma, Germans, Poles, Ruthenians/Ukrainians, Czechs, Hungarians, Italians, Russians, Romanians, Slovaks, Albanians, Turks and others, making up hardly 3% of the population of Bosnia

and Herzegovina. Within the dominantly agrarian population of Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina, the economic and social structures of the minority population was much different, with hardly one half of the minority population living in villages. However, the differences among various minority communities were huge ranging from urban and non-agrarian Jewish (95.90%), Russian (87.90%), Albanian (93.13%) and Turkish communities (95.67%), to Czech (67.46%) and Hungarian (64.92%) predominantly urban communities, to the German community, numerically stronger than others, that was statistically seen predominantly rural and agrarian (with 42.82% of urban population). Predominantly rural and agrarian was the Italian community (with 37.17% of urban population), whereas dominantly rural and agrarian were Polish (12.28% of urban population) and Ruthenian/Ukrainian (5.41% of urban population) communities. Minority town dwellers were extremely heterogeneous in economic and social terms and they consisted of workers of various profiles, clerks, tradesmen, artisans, businessmen, engineers, doctors, apothecaries, professors, teachers, lawyers etc. As such they were often initiators and promoters of economic and cultural progress in some towns of Bosnia and Herzegovina. Despite the significant differences among themselves, the rural minority communities formed well-off settlements in comparison with the villages of native population. Thus they partly measured up to one of the roles they were entrusted with when settling, i.e. to serve as informal model farms. However, it is obvious that they earned such rating more thanks to the poverty of the surrounding villages of the locals than to

their own wealth: in an environment different from the Bosnian-Herzegovinian one, most colonist villages would probably not be seen as developed or successful. Although they never became a decisive factor in the society of Bosnia and Herzegovina, the minority communities still managed to overcome the limitations of their position and left a visible trace in the economic life of the country, at least on the local levels.